No. २३४
घ

Title रस प्रदीपः

Author प्रभाकरः

Extent ३५ पत्र Age

Subject अलङ्कार शास्त्र

रत्नप्रदीपः

३२४

३२ पत्राणि

नं. ३३४६

रसप्रदीपः

२२ पत्राणि

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ स्वबिंबमंबाकुचकुंभबिंबे विलोकमानं प्रतिबिंबमानं॥ प्रचंडशुंडं परितः क्षिपंतं हेरंबमालंबनमाश्रयामः॥१॥ क
लयतु कल्याणाचर्यं रघुकुलतिलकः कुलोपास्यः॥ यस्य प्रसादलेशात्कपिभिरकूपारलंघनं विहितं॥२॥ पुरतः प्रविलोक्य भर्गो वायुपरतः
कामपि कामकार्मुकज्यागुणलक्षितपीनबाहुदंडं रघुवालकलये दशास्यकालं॥३॥ गुरुतरदुरितौघं दूरयेद्दिग्दिशास्तद्घुदरसमंदमम
दये द्वंधकारि॥ तदनुमतिमनल्पाकल्पयेत्कल्पवल्लीभजजनपरजनानां सारदासारदानः॥४॥ अभूत्कुशिकनंदनप्रथितवंशदुग्धांबुधौ
सुधाकरसद्वाकरः किल कलाकलापस्य यः॥ रमारमणभावनो भुवनबिंदुहेदारकवं जयंजयत्युरं हरो विबुधमूहरामेश्वरः॥५॥ तस्माद
गापतज्जगत्त्रयगीतकीर्तिः श्रीमद्रमाधवबुधो बुधवंद्यवक्त्रः॥ सद्यः समुद्यदनवद्यसमग्रविद्याविद्योतमानधिषणो धिषणोपमेयः॥६॥ स
हस्त्रशाणस्यानां फणिपतिरम्यवेन ननसमैं यदाव नुशाकरस्तद्वधिसपातालमभजत्॥ परामृति भीतः सरसिजभवस्तिष्ठति ततो नि लीनः कं स॥ रामº १

स्फोरेर्गेहननतरना भूषरासिजे॥९॥भाद्रेमहद्वापरःकराभुजङ्गणाङ्केकराहंस्वयंप्रज्ञादस्पदोमतेः ज्ञचरणाःपातंजलेष्टांत्रलःख्यातः
सांख्यमतेचिरंगुरुमतेसिद्धांत दीक्षागुरुर्न्योपांस्तेनयोविभातिभुवनेश्रीविश्वनाथःकृती॥ ततःकनीयान्रघुनाथनामाविद्वत्सुवंद्योस्मु
तश्चकास्ति ततःकनीयानहमस्मिजातःप्रभाकरोराघवपादसेवी॥१०॥विश्वनाथचरणांबुजभक्तिप्राप्तसन्मति[redacted]हमापतिभक्तःचापले
नतनवैरसिकानां प्रीतयेकिमपिकौतुकमेतत्॥११॥श्रीविश्वनाथविबुधास्यसुधांशुनिर्यद्वाणीसुधाभिरभितःसुचिरंप्रसिक्तो।नस्याःकथंस
रसताइवताचचंद्रकांतोपमवन्ममकठोरतरोपिचित्तं॥१२॥करवाणिवाणिनवपादपंकजेप्रणतिंशिरोनिहितपाणिचारुणि॥रुचिरांचि
राश्चिरान्मपिनिधेहिहृद्वितामम्रतप्रवाहमधुरांवचोधुराम्॥१३॥प्रवहन्नोदुर्गाहंधुनिरसविचारणोक्रमहेविगाढुपन्नःकस्तदिहसुमहासा
हसविधौनिराधारस्याराधमिमतविधौकल्पलतिकाजगन्मातस्तावन्नवचरणांचिंतेवशरणम्॥१४॥अल्पकतेपिहसाहित्यदर्शनेस्माहसं

२ ममा॥ निर्वाहयंतु निपुणा गुरुपादरञ्जकराणः॥१५॥ ग्रंथांतराद्विशेषोपः स्यादस्मिन्न सौगुणाग्र्यवेदः॥ अवधार्य तां रसज्ञैरितरैरितरैर्मम किं
१६॥ इह तावत्काव्यस्यानेकप्रयोजनजनकत्वेपि रससंवेदनजन्यसुखमेवमुख्यं प्रयोजनं तत्र च जातिविशेषः स्वर्गोदिवस्वरूपसंगो
कार्यः॥ रससंवित्तिश्चप्रद्युतरसप्रवणादिवासनासंस्कृतचेतसां योगिनां परमात्मसंवित्तिरिव तत्तदंगविद्याभ्यासाहितवासनासंस्कृतम
नसां सहृदयानामेव भवतीत्यत्रानुभव एव प्रमाणं॥ तच्च तावद् इति काव्यलक्षणं निरूप्यते॥ तत्र चतद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती
पुनः क्वापीति प्रकाशकारेणोक्तं॥ तन्नेतद्विचार्यते॥ अदोषावित्यनेन यदि किंचिद्दोषाभावो विवक्षितः यावद्दोषाभावो वा आद्ये तु हराकल्प
तिवन्नजर्थस्य द्विर्धत्वांगीकारेणोषद्दोषत्वं वानाद्यः अतिप्रसंगात्॥ दोषसत्वे काव्यत्वानंगीकारात्॥ यदुक्तं द्विनातद्दल्पमपि नोपेक्ष्यं राम०
काव्यं दुष्टं कथंचन॥ स्याद्वपुः सुंदरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगमिति॥ नापरः दोषवत्यपि कवित्काव्यत्वोपगमेन तत्राव्याप्तेः॥ तदुक्तं हृद २

द्रसःकाव्यात्मेयत ४

परप्रयोगे कैश्चानुविद्धरत्ना हि साधारणपेन काव्यता दुष्टेष्वपि मतायत्रस्माद्यनुगमः स्फुट इति अन्यथा रघुवंशादेरपि काव्यत्वं न स्यात् तान
च्चयपत्तिः ।। लक्ष्यानुसारेणैव लक्षणाकरणस्य युक्तत्वात् । तथा चोक्तं महद्भिः सूरिभिः । सिद्धानुगममात्रं हि किं नैपुण्यं परीक्षकैः । कस्यचित्कोऽपि सिद्ध
स्य लक्षणानि निवर्तनमिति । अपि चैवमसंभवोऽपि भवेत् सकलदोषापसारणस्याशक्यत्वात् । तदाहुः श्रीहर्षमिश्राः । दोषाणां विनतानां त
तया पद्यमात्रमपि निर्दोषं न संभवति एवं चेत्तु कादंबर्यादेर्निःशेषदोषापसारणामशक्यं गीर्वाणगुरोरपि किन्तु तापरेषां अत्रैव स्यापि हि
तद् पदैकदेशदोषैकदेशाद्वियावनदुष्टतया भवितव्यं तावतैव च समग्रमेव काव्यशरीरं श्वित्रलेशेन वपुरिव स्यमामाहृतं उत्तरोत्तरस्य पूर्व
जनितत्वेन संक्रमादिति । नाप्यल्पः दोषेष्वपरिहार्यत्वप्रसंगात् । निर्दोषेष्वपि दोषस्थानेषु यथायोगं किं दोषहानसूचनाय महत्पदमिति सो
क्तं । प्रतिकविशक्तितारतम्येनानुगमात् । लक्षणा वा कोऽभिधानं वै पर्थ्या च्चातस्मात् दोषाविति न युक्तं ।। सगुणावित्यप्ययुक्तं गुणानां

३ रसधर्मत्वस्याग्रे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन प्रत्याय्येऽस्तित्वाभावात्। गुणापदं रसपरमिति चेत्। न विनाभावमात्रेणात्मगुणापादानात्। नाद्यः।
3 तथा हि तस्य वाच्यार्थोन्वयित्वाभावात्। तदुक्तमाचार्यैः। गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणं। शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा क्रमो येन्वलनीति व।
तदिति हि। नापि तु स एव दोषः। तदुक्तं शाबराचार्यैः। [redacted] स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं
प्रयोक्ष्यामह इति। एतेन मालंकारावित्यपि प्रत्याख्यातं तेषामपि रसधर्मत्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् रसपरत्वस्य च पूर्वं दूषणग्रह
ग्रस्तत्वात्। किं चैवं लावदात्मरसाक्रियेव काव्यपदद्दृपरान् प्रमत्ततामवावेदयेत्। अत्र मिश्राः। अदोषावित्यस्य स्फुटदोषरहितावित्यर्थः।
तथा चैव च दोषस्य सर्वथाऽभावे स्फुटत्वे चाऽसतीति न पूर्वोक्तविकल्पावकाशः। स्फुटास्फुटविभागश्च ध्वनिकारेणादर्शितः। अव्युत्पत्तिकृतो रामं०
दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः। यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य स झटित्यवभासत इति। संव्रियते तिरोधीयते इति। माहितेन सौभाग्येनानुसंध्यानप्र ३

निबंधादिति भावः। अत एव सौकर्याय पञ्चपंचो दोषाणामिति वामनवाक्यं दोषाणामकाव्यत्वहेतुत्वं स्थूलानामिति। एकाकारो व्याचख्यौ। सगु
णा विच्युत्यत्रापि पराभिहितगुणाभिव्यंजकत्वेषां हि परत्वं गुणाश्रयस्फूर्ते षां रससामग्र्यंतर्भावात्। तस्याश्चलहरात्वेनेष्टत्वात्। एवं सालंकारावि
त्यत्रापि बोध्यं। न च गुणालंकाराणां काव्योत्कर्षप्रयोजकत्वं तत्स्वरूपेतुने तिन तेषां लक्षणांतर्भावो युक्त इति वाच्यं। रसस्य प्रयोजकत्वेन तत्प्रयो
जकस्यापि प्रयोजकत्वानपायात्। न चैवं सरसाविस्येवाल्कव्यर्थमधिकमिति वाच्यं। इष्टत्वात्। कथं सरसत्वमित्यपेक्षायामधिकस्योपादानात्।
वस्तुतस्तु॥ सरसावित्युच्यमाने त्यान्याश्रयः विभावादीनां काव्यनिरूपणीयत्वात्तदभिव्यक्तस्य च रसत्वादिति वदंतं प्रत्याहुः रुचिनाथस्तु दो
षाणामपि रसाभिव्यक्तिविरोधित्वेन दुष्टिमितिमन्मतौ दोषाभावमात्रविशेषणेनैव रसाभिव्यक्तिसामर्थ्ये लब्धे धिकमनुपादेयम्। एवं सगु
णा विसनेनैव तेषां रसधर्मत्वात्तस्मिन् लब्धे सालंकाराविसनेनापि तेषामपि शरीरद्वारा रसोपकारात्वादेवात्। तस्मात्त्रयान्यतरोपाद

४ नमेवसाध्वितिकाव्यशोभैनैवरसमवत्वादिलक्षणाध्वननं।तदुपादानंतुदोषाभावादीनांसर्वेषामपिरसोपकारकत्वमितिप्रदर्शनार्थं।यद्वा
।नन्वत्यद्भवतिलक्षणान्वयेनात्सर्यं।।पावद्दो षाभावएवचविवक्षितः।नचकाव्यव्यवहारस्यप्रविरलविषयत्वापत्तिरितिश्रीकण्ठकृद्दूषणं प२
शंक्यं।।रूपापत्तेः।तथाचदं अस्याहृष्टुःस्तुहरमपिपापादिनचध्वनिकारवचनविरोधस्तेनसदोषस्यापिन्यक्कारोत्वयमेवमेपदरयइत्यादेर्ध्व ।
निरूपोत्तमकाव्यमध्येपरिगणनादितिवाच्यं।वाक्यदोषवत्सस्मिन्यदस्याहुष्टस्यध्वनकत्वाभिधानाविरोधात्।तद्वोपदोषाभाववद्वस्य
वध्वंजकत्वप्रयोजकत्वात्।।वस्तुतस्तुन्यनपदाविमृष्टविधेयांशादिस्खलितस्यदूषणोचितपदहानादिनातस्यैवव्यंजकत्वमित्यभिप्रा
यकत्वंध्वनिकारवचसोःवुमंतव्यमितिप्राहः।प्रदीपकृतस्तु।निर्दोषत्वादौसतिस्फुटालंकारसमवत्वाच्चतरत्वंलक्षणा।एवंचयत्रस्फुटा नाम०
लंकाराभावस्तत्ररसमवत्वादेवकाव्यव्यवहारस्तत्रनिरसेस्फुटालंकारवत्वादेवा।अतएवक्वचिदनलंकृतीइत्यपिपद्यकाश्मुतमेवसाधु।अतए ४

वचप्रकाशकारोपिकष्टत्वादिनाह्यविरुद्धेरसेनग्रुणत्वंनदोषत्वमित्यभिहितवान्॥ अत्रदोषावित्यत्रचयथाशक्तिदोषहानंविवक्षितमन्य
थाकाव्यव्यवहारस्यप्रविरलविषयत्वापत्तेरित्याहुः॥ अत्रमिश्ररुचिनाथाभ्याममभिहितं।निरसस्यकाव्यत्वंकापिनास्तितथाचोक्तंध्वनिकृता
निरसोहिनिबंधोयःसोपशब्दोमहाकवेः॥ सतेनाकविरेवस्यादन्येनास्मृतलक्षणाइति।यच्चनिरसस्यकाव्यत्वमुक्तोदाहृतंतैः।मुनिर्जयति
योगीन्द्रोमहात्माकुंभसंभवः।येनैकचुलकेदृष्टौदिव्यौतौमत्स्यकच्छपौ।इतितत्रमनोरमा।सर्वालंकारवाराणामंतायाअतिशयोक्तेर
त्रविद्यमानत्वात्।एकचुलकेमत्स्यकच्छपावस्थानस्यमाहात्म्यहेतुत्वात्।काव्यलिंगस्यापिविद्यमानत्वात्।काव्यव्यवहारप्रयोजकात्त
मतरसाभावाच्चाकाव्यत्वापत्तेः।मुनिगोचररतिभावस्यप्रधानत्वात्स्फुटतरसस्यासत्कल्पत्वात्।अन्यथाप्रयोजकसंकरापत्तेः।प्रकाश
कारवचस्तुमाधुर्यकारपरसाभावाभिप्रायकत्वेननेयाचयथाशक्तिदोषहानविवक्षायांत्वननुगमःप्रागेवावेदितएव।किंच।उक्तिवै

५ चित्र्यमलंकारस्तु इहितत्वं काव्यस्य न संभवत्येव। न तु किं चैचित्र्याभावे काव्यत्वं। अत एव वामनेनापि काव्यं ग्राह्यमलंकारादिति काव्यव्य
वहारप्रयोजकत्वं तस्यैवोक्तमत एव सार्वत्रिकस्य व्यवहारप्रयोजकत्वानुपपत्तेः। अत एव जिनमुनिनापि भगवता हेमेवाभिसन्धापाभि
5 हितं। काव्यं रसादिमद्वाक्यमिति। आहिशहेनात्र सप्रयोजकपरिग्रहो लक्षणानुरसदावमात्रे बोध्यमिति वयं तु यावद्दोषाभावरा
व विवक्षितः। न च काव्यव्यवहारस्य प्रविरलविषयत्वासत्त्वद्रूपोद्गमाभावाद्दोषसमाधानसत्त्वे यावद्दोषाभावस्यापि वक्तुं शक्यत्वा
त्। अन्यत्रेष्टापत्तेः। एतेनासंभवोपि निरस्तः। तादृशदोषसमाधानस्यापि सुकरत्वात्। अत एव पञ्चरसा घनुगमः स्फुरस्त्वे वृत्तुष्टुष्ठापि
काव्यत्वमित्यभियुक्तैरभिहितं। सगुणाविदत्यपि गुणानां शब्दार्थधर्मत्वं चाचिन्नाभिहितमेवाद्यापोक्तं। निष्कर्षतस्तु रसधर्मत्वमये राम०
भिधास्यते इति न विरोधः। वस्तुतस्तु गुणानां मुख्यधर्मत्वं शब्दार्थमात्रधर्मत्वं वेति निवेहितं मयालंकाररहस्ये तत्र एवावगंत ५

घेंास्मालंकारादिनितु ह्यलंकाराणांशब्दार्थद्वारेणरसोपकारकत्वात्स्वकाशमतेपितद्धर्मत्वस्यादिसद्धत्वात्साघेवाद्वारधर्मत्वाभा
वेद्वारिधर्मत्वासंभवात्।वस्तुतस्तुचमत्कारविशेषकारित्वंसुखविशेषकारित्वंवाकाव्यलक्षणं।सुखविशेषस्त्वस्वसंवेद्योजातिर
पएवेतिविपंचितमपालंकाररहस्ये।काव्यव्यवहारप्रयोजकंतुरसभावान्यतरत्वंतुरसभावेहेवनामुनिक्तत्याद्दोजहभावान्नातद्विष
। पापारतेःश्रृंगारत्वाभावात्।एवंचनकाव्यव्यवहारस्यप्रविरलविषयतापि।उभयाभावेचमत्काराभावेनकाव्यत्वाभावात्।तुतेद्वि
षपापारतेःश्रृंगारत्वाभावात्।एवेपन्नतुतस्यैवभावस्यविभावादियोजनाविशेषरागापोषविशेषस्तत्रैरसपर्यवसन्नेकाव्येभावम
त्रपर्यवसन्नेकाव्यापेक्षयाविलक्षणोचमत्कारसुखविशेषोजनपतीत्यन्यदेतत्।उभयाव्यभिचारस्तुकाव्यस्यध्वनिकारेणैवस्पष्टं
निवेदितः।पत्रनुरसादिनामविषयत्वंसकाव्यस्यप्रकारोनसंभवत्येव।यस्मात्वस्तुसंस्पर्शिताकाव्यस्यनोपपद्यतेवस्तुचस

६ वैमिवजगत्कृतमकंपकस्यचिद्रसस्यभावस्यवांगत्वंप्राप्नोति।अंततोविभावत्वेनेत्याहौरसभावादिविषयविवक्षाविरहेसतीत्यलंकार
6 निबंधोयःसचित्रविषयोमतइत्याहोचयंग्रंथेहृद्योरपिग्रहणात्।जिनमुनिनापिकथंरसादिमहाकाव्यमिश्रकांयत्वेकोकंमित्रादिभि
रादिपदेनात्ररसप्रयोजकपरिग्रहोलक्षणांतुरसकत्वमात्रमिति।तन्तुच्छंरसप्रयोजकस्यरसग्रहणेनैवादोषेपक्षाहिपदस्यवैयर्थ्य
प्रसंगात्।रसप्रयोजकपरिग्रहात्तूपयोगाच्चानचैवमलंकारस्यकाव्यव्यवहारप्रयोजकत्वंस्यादितिवाच्यं।तस्योभयव्यभिचाराभाव
त्।वस्तुतस्तुगुणालंकारस्यैवकाव्यव्यवहारप्रयोजकतावाव्याज्ञातस्यैवतथात्वादन्यस्यचज्ञानासंभवात्।तस्यचनसार्वत्रिकत्वमि
तिनतथात्वं।।उभयप्रयोजकतामभिसंधायैवचप्रकाशकारेराष्ट्रचित्रंनीरसमित्याद्युक्तं।अत्रएवयातादृशकाव्यप्रसिद्धेरुदाभिधान राम०
तस्यतद्रूपस्यतामेवाविद्यैत्।अतएवमुनिर्जेपतिर्योगीइममहात्मानंकुसमंसंभवइत्याहौरसाभावेपिमुनिविषयकरत्याख्यभावस ६

त्वादेव काव्यत्वं प्रपञ्चात्राद्यद्भुतो रसो व्यंजित एवेत्युक्तं रसविनाप्येन तदपि निराकृतम् अलंकाररहस्यमेव प्राप्तः एवमन्यान्यपि प्रत्यंशिमिमावमात्रपर्य
वसन्नानि काव्यानि स्पृहयानां रघुवंशादिप्रसिद्धप्रबन्धेष्वसुलभानि। प्रत्यपप्रयासमेवैतन्न काव्यत्वहानिरेवस्यादिति महत्यरिहके
त्वमाद्युपमतानां न च प्रहेलिकादावपि काव्यत्वस्यादिति सा प्रतीतात्र कूटश्लोकादिषु वक्रालाविवचाप्यपर्यवसानेन ध्वनिपदत्वामपि च तद्बोध
पर्यवसानेन रसमात्रानुसंधानं प्रतीतिविघातानात्रसर्वत्र विभावाद्यभावेन रसमात्राभावाच्च। तथापि चैतद्दोषपरिहारयोः समानता
च्चानन्दं चैवं सुखादिविशेषकारितावच्छेदकं काव्यत्वग्रहे सुखादिविशेषकारित्वग्रहः किंचित्स्वविशेषकपुरस्कारेणैव तद्ग्रहस्यापेक्ष्यत्वा
त्सुखादिविशेषकारित्वग्रहे च काव्यत्वग्रहश्चेति तदन्योन्याश्रयापत्तिरिति चेत् तानविभावादिमत्त्वपुरस्कारेणैव काव्यत्वस्य सुखादिविशेषकारि
त्वग्रहसंभवात् तान्नं चैवमपि चक्रकापत्तिः लोके विभावत्वाद्यनंगीकाराद्विभावत्वादेरपि काव्यत्वाधीनत्वात् तद्ग्रहे विभावत्वादिमत्त्वपु

८

रस्कारेरागसुखादिविशेषकारित्वग्रहस्तस्मिंश्च सतिलक्षणाग्रहइतितिचेत्ता च्चप्रमन्त्रो निश्चामयसमग्रागात्वादिभुरस्कारेणैवनञ्जहस्तंमवाद्विमा
भावादिमत्वपुरस्कारेणैवलक्षणाग्रहेनचक्रकापत्तिःवस्तुतस्त्वेवमपिगुणादिनिन्दपराह्तेहिचक्रकानिस्तारएवातस्मात्तम्घसमाधिनि
रूपरात्त्वपतित्वमितिकिंचिदुच्यतेकान्तालिंगनादिजनितसुखापेक्षपाकाव्यपरामर्शजन्यसुखेवैलक्षण्यंपत्तावृत्तवोऽनुभवसिद्धंस्वर्ग
परमात्मानन्दादिवत्तुल्यवैलक्षण्यपजातिन्दूपमेवान्यानिरूपणात्तुनवत्वपिरसेष्वैलक्षण्यपरस्परानन्दनिजसंवित्तिसिद्धमेवाद्वैत
एवाद्गुतएवैकोरसइतिनारायणाभतनिराकरणाद्वसेनताववृङ्गारादिर्नातस्यचैकत्वंपरस्परवैलक्षण्यानुभवादित्याघभिहितंमिश्च
। त्तहृपयेसंक्षेपतोवच्यतेच्चलंकाररहस्यतुविमर्शविस्तरणात्तस्मात्काव्यसुखेवैलक्षण्यंजातिन्दूपमवश्यंगिकार्यजातिनवकुरूप राम०
८
मेवनतुनवानुगतातदितरव्यावृत्तिकाजातिरेणीकार्यागौरवान्नतत्वेज्ञात्यवछिन्नेवसुखेतत्कृद्रसास्वादनकारणमित्यनंतरमेवा

वेदयिष्यते रसस्य चानंशात्मकत्वं सचानेहस्यैव सुखमेव न भिन्नो ननु भवातु रससंवित्तिभिन्नत्वव्यवहाराद्यपि तत्र समर्थयिष्यते। एवं च तत्र
द्विभावादिद्वितीयपादकवाक्यत्वमिव तन्न ज्ञात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं न काव्यत्वं विशिष्टकार्यकारणाभावस्यावश्यक
त्वेन तेनैव सिद्धौ काव्यत्व न्यूनातिरिक्तकारणसामान्यकार्यकारणाभावान्तरस्थविकारस्मानाभावात् संग्राह्यान्तराभावेन पद्विशेषपोस्तत्सामा
न्यपोरिति न्यायाविषयत्वात् अवच्छेदकानरघुरत्कारमात्रपर्यवसानाच्च तस्मान्न तावत्काव्यस्य लक्षणानाग्रहैकाव्यत्वग्रहापेक्षामपि वि
भावत्वादिग्रहद्वारा तत्रापि तदनपेक्षणात् तथा हि। न तावत्काव्य एव विभावादिरूपेणैव स्यानुकृतिरूपेनाद्येपि तत्त्वास्युपगमात्।
नाप्युभयान्यतरस्य ग्रहस्तावदपेक्षित एवेति युक्तिसहं भट्यादिरसादिरूपत्वांकुराणाभ्योग्यतापादकत्वसामाजिकचित्तवृत्तितन्मयत्वापा
दकत्वस्यापि वैचित्र्यापादकत्वावस्याग्रहेणैव विभावत्वादिग्रहात् तद्वस्यतापरं काव्यं नाद्योपनिस्येवनान्यथेत्यदन्ततु तस्मा

८ काव्यलक्षणोक्तायत्वग्रहानयेसराणां च चक्रकापत्तिरिति क्रमः। अत्र च वङ्कवक्क्यं मडुन्नितालंकारसहस्राद्दवगन्तव्यमिति लक्षणानि
५ च परासंक्षेपः। एवं व्यवस्थिते काव्यलक्षणोक्ताव्यत्वं शब्दार्थयोर्मोद्याप्यवेति संदेहे संभवद्रापरसिकात्कशब्दार्थौ वितिमरेतरस्पृगर्हद्वत्वःशब्दा
र्थयोः साहित्यमाह॥ तदुक्तं सहभावविवक्षायां वृत्तिर्द्वैहैकशेषयोरिति तत्त्वेह साधुनि परसतुल्यमानुकूल्यं। तदुक्तं मार्गानुयुरापक्रम
गोमधुपोद्दिग्गुरोदयः। अत्रैकरणाविन्यासो वक्रतातिशयापवितः हृद्यौचित्यमनोहारिस्पष्टानापरिपोषणा॥ स्पर्द्धयाविद्यतपत्रपथ्या
र्थमुभयोरपि। सा काप्यवस्थितिस्तद्विहाह्लादैकनिबन्धनम्॥ पदादिवाक्यारिस्पन्दसारः सो हि समुच्यत इति। एवं च काव्यव्यवहारहेतोर
सस्यतत्सामग्र्यावो भूपसाधारणात यो भयोरपि काव्यत्वं विनिगमनाविरहात्तत्वेकैकस्येत्याहुः। अत्र त्रप्रड्डिपकृतः शब्दस्यैव निपातेः प्र राम०
जीवोधपतीत्यम्पर्हितसर्वमिति वचनात्। अत्रैया जाघततत्त्वेनार्थस्यैवस्य वेनिपातत्रसक्तेः। अम्पहितत्वं च विशेषत्वेने चापरासंभवो ८

हित्यर्थविशेषविशिष्टस्य शब्दस्यैव काव्यत्वात् तस्यैव कृतिसाध्यत्वेन समाख्यासंवादात् कविकर्म हि काव्यं कर्मणि ष्यञा काव्यशब्दनिष्प
त्तेः । तथा च दण्डिः ॥ शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलीति तुल्यकक्षतानिर्देशश्च विशिष्टैर्थैर्व्याप्रियमाणस्यैव शब्दस्य काव्यत्वमिति
बोधयति । तु अत एवेष्टार्थव्यवच्छिन्नेति दण्डिनोक्तं । न च दण्डिवचनविरोधः । आधानेहं प्रत्ययोरेव गुणप्रधानभावेपि तद्दर्शनात् । न च तत्र बाध
कान्तरं हेतुर्नवा बाधकमिति वाच्यं । काव्यत्वं जातिर्ह्यो सज्यवृत्तिता गौरवे गौरवप्रसंगस्यैव बाधकत्वात् । न चैवमपि वित्तिगमकाभावः । अ
र्थस्य प्रसिद्धत्वेन कविकृत्यविषयत्वात् समाख्याविरोधात् । शब्दस्यैव तत्तथात्वादिति तस्यैव काव्यत्वमिति विनिगमनादिति वदन्ति । अत्र
मिश्राः काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं हि काव्यत्वं तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां रस एवेति नातिरिक्तं जातौ मानं न न बाधकाभावात्तद्वचनस्यौत्स
र्गिकस्वभावहानेमानाभावः । न च समाख्याविरोधात् तद्धौमिषिक्तं बाधकमिति वाच्यं । अर्थस्यापि विभावादिरूपत्वेनालौकिकत्वात्कवि

८ तिविषत्वस्यवक्तुंशक्यत्वात्। तस्माद्विनिगमकाभावाद्वापिकाव्यमितिसंप्रदायमतमेवसाध्वितिवदंति। वयंतुस्वत्रपरामर्शाद्दूष्यस्यापिसिद्धत्वा
१ द्रूपस्यवक्तृतिविषयत्वेपितादृशार्थप्रतिपादकस्यैवकाव्यत्वात्तद्गुंभप्रयोजनाविशेषएवकाव्यंतस्यैवान्यथासिद्धकविव्यापारविषय
त्वेनसुतरांमाख्यामेवादात्। अतएवगुणः अनुभावविभावानांवस्मनाकाव्यमुच्यतइति। लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्मकाव्यमिति
चानंदपमत्रपर्यवसिता। तात्पर्यः। शब्दार्थाविति द्वंद्वार्थः परस्परयोगः। सचप्रयोजनाविशेषएव। तथाचयुक्तौशब्दार्थौकाव्यंशब्दार्थप्रयो
जनंकाव्यमित्यर्थः। तथाचसुतरांदृष्टदृष्टिवचनानुग्रहोलाघवंवा। अयमन्नमेवमावस्यापिकाव्यव्यवहारप्रयोजकत्वादेकवचनंकाभावा
त्सुतरांनकाव्यत्वंजातिः। दूषणान्तरंचालंकाररहस्येद्रष्टव्यमितिदिक्। इहतुनिकाव्यपदंलक्ष्यंवेतिविचार्यते। तत्रनाट्यादिनामप्रमाण राम० ८
यः। कवियत्कर्मस्तत्रिनिमित्तंतावत्काव्यकरत्वंकाव्यत्वंकर्मविशेषः। अन्यथाकविशब्दायत्तानेकाव्यशब्दायत्तानंतज्ञानेचकविशब्दाय

ज्ञानमिति मिरतराश्च पर्यन्तं स्यात् । न चावेद्याधिकरणान्यायेन राजशब्दवत् कविशब्दस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं शक्यं । कविपदस्य जातिविशेषप्र
योगाभावेन तदधिकरणाविषयं स्यात् । किंच कविकर्मण्यत्रैकाव्यव्यवहाराभावान्न काव्यपदस्य यौगिकत्वं नापि पंकजादिपदवद्योगरूढत्वं क
विपदस्य काव्यकर्तृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वावश्यकत्वाद्वन्योन्याश्रयस्य निवेदित्वात् तन्नू चय्यजनुशासनविरोधः अनुशासनस्य साधुत्वमात्रतापक
नापि विशेषवाचकत्वे हेत्वन्तराभावात् । कश्चित्तु संप्रतिपत्तिमात्रात् । तस्मात् काव्यपदं गोपदमिव समुदायशक्तं नावयवशक्तिशालि । तत्र चेदम
वधारणीयं यत्र अवयवार्थस्य प्रत्यभिज्ञायमानस्य व्यवहारविषये बाधाभावेन समुदायशक्तेः कल्पनायाः स्विकारमानाभावः । तदुक्तं महस्वरणेन ।
मत्त्ववेयवार्थेषु पोरूपवार्थे प्रयुज्यते तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति । भवेत् यदि हृष्टेषु वाक्यिकरणोकथंचन ॥ अदृष्टा समुदायस्य कः
शक्तिं जातु कल्पयेदिति तस्मात् त्रेचरणाधिकरणान्यायेन यौगिक एव काव्यशब्दः न चैवं कविकर्मणि भोजनादावपि तद्योगप्रसंगः इति वा

१० ध्यंतत्त्वकविकर्मत्वाभावात्ध्वनिमादिविशिष्टस्यैव कवित्वेन तद्धानिस्तस्य कवित्वाभावान्न हानिं ध्वनिमादिमत्त्वे काव्यलक्षणाकार्योत्पत्तिप्रसंगः
10 सामग्रीसत्त्वेन हि लंबस्य निरालंबनत्वात् तदुक्तं प्रज्ञानवनवोन्मेषशालिनि प्रतिभामता तदनुप्राणनाज्जीववर्णनानिपुणाः कविरिति।
एतेनान्योन्याश्रयोपि निरस्तः ध्वनिमादिमत्त्वस्यैव कविपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन काव्यकरत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् इति प्राग्वादिनाम
भिप्रायः इदमपि नन्होद् दृष्टं रसादिवासनाविशेषवन्नपापाः प्रतिभापास्तद्ध्वनिमपस्तत्वात् न हि सम्यकाव्यकरणावेलायामेवोत्पद्यते तेन
न पूर्वं परस्ताद्वास्तितिव क्लेशाक्यतोपरमपरकालमहकार्यं तरासमानात्कार्यं न जनयतीत्यनुदितत्वात् तदेव तद्ध्वनिमपि तत्वकविव्यप
देशं न च ध्वनिवाधका तस्योपचारिकत्वविकारस्य तैः तस्मादिति प्रसंगवारणाय पंकजादिपदेष्विवैकार्यसमवेतंपकजनिकर्तृत्व राम०
मिवास्वादजिवाउशद्वाच्यत्वैकार्थसमवेतमेव तमेव कविकर्मत्वं काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्तुपेयं नथ्याचनप्रतिपन्नावपदार्थवा १०

धेपि। अन्यो न्याश्रयनिरासस्तु यौगिकत्वपक्षवदिहाप्यधारणीयः। तस्मात्प्रयोगनर्थमेव काव्यपदमिति व्यपमालोचयामः। अधिकमलंका
रसर्वस्वादवगन्तव्यमिति संक्षेपः। दोषगुणालंकारपरिहारोपादानस्वादवपतिर्बधकत्वं काव्यशोभाकरत्वं तदुत्कर्षाधायकत्वरूपं संक्षेपा
दिहाभिहिताः विस्तरेणा सोदाहरणा अलंकारसर्वस्वे पाठव्याविमृष्टाः। न च काव्यं वाच्यचमत्कारनिरूपितोत्कर्षाधारं चमत्काराधायकं व्यंग्यव्यं
जकत्वं वा वाच्यचमत्कारनिरूपितोत्कर्षानाधारं चमत्काराधायकव्यंग्यव्यंजकत्वं वा वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रमिति त्रिविधमिति तत्र व्यंग्यव्यंजकत्व
लक्षणोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधा व्यवस्थानं च्युतलक्षणानिर्वचने नैव चरितेति काव्यविधानास्त्येवाव्यंग्यगुणप्रधानभावाभ्यामेव सकलव्य
भेदः। न च व्यंग्याभावात्तत्त्वाभावे भ्रमस्तेति साधारणं सूक्ष्मं इत्यादौ संदेह किन्त्वादिविषयकरसास्वादाभावादि व्यंग्यसंभवात् व्यंग्यात्यन्ताभावासिद्धेः
किं बहुना सकोपि विषयो नास्ति यत्र व्यंग्यं प्रयोगे न प्रकाशते तस्मादङ्गुलिकाप्रवाहपतितस्यपक्षकारकृतस्त्रैधाभिधानं तथा च द्वैधमेवा

११ ध्वनिकारः यथा न्गुणाभावाभ्यां व्यंग्यस्यैव व्यवस्थितेः उभे काव्ये ततोन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते इति चित्रं प्रहेलिकावदः काव्यमित्यर्थ इति
पक्षद्वयेपि कृत्स्नमत्र तिमिरस्यापीनं ह्यपह्नितं वैहितं व्याघ्रसंकिरणोत्पत्ति प्रथप्रकारनिरूपणानंतरं च ध्वनिकारवचनविरोधः तस्य न तद
न्यत्काव्यं चित्रमित्युद्देश्यविधेयवचनव्यक्तिवैपरीत्येनभवाद्धि परिनाधकत्वात् गुणालंकारविशेषव्यंग्यप्रतीतिरेव तेनो निर्दोषस्य काव्यत्व
संभवाच्च प्रहेलिकादौ तु तदभावादेव मुख्यवचनमकाव्यत्वं वपेनु सर्वत्र संकर एव तथाहि उत्तमकाव्ये निःशेषत्वादावचमत्कारिव्यंग्यप्र
तीतिर्ग्रामतरुणमित्यादौ मध्यमकाव्ये वचमत्कारिव्यंग्यप्रतीतिः स्वच्छंदेत्यादावधमकाव्येपि च वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रवहितच
मत्कारि व्यंग्यप्रतीतिर्विस्तारस्तस्य विशेषाद्दृष्टा विपाकेनुमेवसिद्धातिस्माद्धेत्वाभासानां तत्र सुरस्फूर्तिकहृदयराजापितदुष्टानां दृष्टा विशे राम०
षेषु विरुद्धत्वादिना नाल्पासंकरवदत्रापि तत्र व्यंग्यप्रतीतिर्दृश्या तत्तमाद्विवक्षीकारादसंकरोध्येयः तथा च प्रकाशकृत्स्यो हाय प्र ११

पिनास्तिकश्चिन्नविषयोयत्रध्वनिर्गुणीभूतव्यंग्ययोः स्वस्वभेदैः संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति क्वचि
द्व्यवहार इति। तस्मात्सर्वं समञ्जसमिति दिक्। विस्तरेणा चैतदस्माभिरलंकाररहस्ये विमृष्टमित्युपरम्यत इति शिवम्॥ इति श्रीमद्दु
र्वहारकभट्टदेवेश्वरजगद्गुरुमहामहोपाध्यायभट्टमाधवतनयेन भट्टप्रभाकरोन्निते रसप्रदीपे काव्यलक्षणपरिच्छेदो नाम प्रथमालो
कः समाप्तः। एवं काव्यलक्षणानि निरूपितेतदभिव्यंग्यरसनिरूपणार्थं द्वितीयालोक आरभ्यते रसार्थमेव काव्यप्रवृत्तेः। तदुक्तं त्वादुपाकेय
नास्वाद्यं भोज्यं निर्वृद्वरापथ्या। तथैव नीरसं काव्यं स्मात्रारसिकतुष्टये इति। ध्वनिकारोप्याह नीरसो हि निबन्धो यः सोऽपशब्दो महाकवेः। स ते
नाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः इति। तत्र रसस्वरूपमाह भगवान्भरतमुनिः विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति
विभावास्तज्ज्ञापमानतया। तत्र विभावो भावपोषकृदिति धनिकेनोक्ताः। ते च द्विधा आलम्बनोद्दीपनभेदात्। तदुक्तमग्निपुराणे वेद्यास्च

१२ रुणैः॥ विभावनेहिरत्यादिर्येनविभाव्यतेविभावोनामसद्विधालंबनोद्दीपनात्मकइति एतत्स्वविवृतंसाहित्यदर्पणाकारैः आलंब
नोनायकादिस्तमालंब्यरसोदयात्। उद्दीपनविभावास्तेरसमुद्दीपयन्तियेइति अनुभावलक्षणमाहध्वनिकः अनुभावोविकारस्तुभा
वसंसूचनात्मकइति। साहित्यदर्पणेपि। उद्बुद्धंकारणैःस्वैःस्वैर्बहिर्भावंप्रकाशयन्। लोकेयःकार्यरूपःसोनुभावःकाव्यनाट्ययोरिति॥
सात्विकास्त्वेतदंतर्गताएवतेषामपिरत्यादिकार्यत्वात्भिन्नतयाप्रतिपादनंतुनियतकारणासंवजनितत्वात्तल्लक्षणंतुरजस्तमोभ्या
मस्पृष्टंमनःसत्वमिहोच्यतेनिर्वर्तयत्यस्यतद्योगात्प्रभवंतीतिसात्विकाइति। अस्यरसस्येतिप्रकृतपरामर्शः। व्यभिचारिलक्षणमपि
ध्वनिकेनोक्तंविशेषादाभिमुख्येनचरंतोव्यभिचारिणः स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोलाइववारिधाविति। वारिधौसमुद्रेयथाकल्लोला
उन्मज्जननिमज्जनेकुरुतस्तथास्थायिनिसततप्रवाहापन्नेसत्यपिचित्तवृत्तिविशेषाउपयान्त्यपयान्तिचतेव्यभिचारिभावाइत्यर्थः राम० १२

तथा चोक्तं । पेत्नं यकर्तुमापान्निस्यापि नरसमुत्तमं । उपकृत्य च गच्छंति ति मता व्यभिचारिणा इति ॥ अत्र केशवः । विभावत्वानुभावत्वव्य

भिचारित्वानि जातिविशेषाः एव चित्तवृत्तिविशेषसमवेताः अभिनवगुप्ताचार्यमते । लोल्लटादिमते तु लौकिकरत्यादिकारणकार्यसहकारि

समवेताः नहि वैशेषिकादिवदस्माकं क्रियापातित्वेन न संकरादिशंकेति गणदासः । तत्र मनोरमा आचार्यमते स्थायित्वानुभवत्वादीनां महलोल्ल

टादिमते च तत्तज्जातिविशेषैः सह परापरभावानुपपत्तौ संकरप्रसंगात् । पक्षोक्तं न हि वैशेषिकादिवदस्माकं क्रियेति । तत्र कोभिप्रायः

किं पदार्थान्तरसमवेतत्वेनासवछिन्नं विभावादिकमिति किं वा जातिसंकरदूषणानभ्युपगम इति । आद्ये तिरिक्तपदार्थांगीकारे प्रमाणा

भावः द्वितीये तु परापरभावानुपपत्तौ गत्यभावो दूषणं । तथा चाप्यमते चित्तवृत्तिविशेषरूपत्वादि विशेषणं । अन्यमते तु कारणादिषु

वतया द्वैगीकारात् । वस्तुतस्तु विभावकादिव्यापारनिबंधनमेव विभावादित्वं पाकक्रियानिबंधनमिव पाचकत्वमिति तद्द्वे न तत्वभ्

१३ वत्वाहिर्जोतित्वं। तथा च पूर्वस्येव विभावनादिकर्तृत्वं तस्यैव विभावादित्वं तच्चाचार्यमते चित्तवृत्तिविशेषरागामन्यमते कारणादिनामित्यत्र हेतु
13 ना विभावना चेत्यादिनो रसचर्वणांकुराणां कुसौवयोग्यतापादनात्तदुक्तं साहित्यहृदयगारस्याः शुद्धोधकालोके विभावाः काव्यनाट्ययोनिति
सामाजिकचित्तवृत्तितन्मयत्वापादनानुभावनात्तदुक्तं चित्तवृत्तितन्मयिभवनमेवानुभवनमित्युक्तापि वैचित्र्यापादनाद्व्यभिचारिणा
त्तदुक्तं भरतेन। विविधमाभिमुख्येन चरंतीति व्यभिचारिणाः इति। विविधविचित्रा आभिमुख्येन स्थापिता हृचष्पे गातथा चाङ्गराचार्याः क्वा
पि तत्पश्चित्तवृत्तिस्वता एव व्यभिचारिणा यथा हि रक्तनीलादिसूत्रैर्विरलविरलभावेन स्यूताः स्फटिककाचपद्मरागमरकतादयः क्वचित् पंच
विचित्राभसूत्रं च विविचित्रयंतितथैते नानाभेदभिन्नस्थापिन समुपरंजयंतीति एते च सकोशाहरणा अलंकारहृदये विपंचिता इति विरम्यते एते राम०
षां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति यथा स्त्रुतस्तत्रोपिनम्रेनलोलत्वः लोकेतल नायानादिमिरालंबनादि १३

पनकारत्वेनोपकारो रत्यादिर्जन्यते तेन प्रयुक्तानादिना मुख्यन्त्र रत्याद्युद्दीपकत्वमिति तत्कारणत्वं वा चोयुक्तिरयुक्ता तथाह्युद्दीपनकारणा
त्वमुद्दीपनचारिकं तत्कारणत्वं वा चोयुक्तिः प्रहासजातिप्रवाहापेक्षया मुख्यैवमेति· न कार्यैश्च कटाक्षभुजोत्क्षेपप्रभृतिभिः प्रत्याय
ते· कार्यस्य कारणानुमापकत्वात् चित्ते हि स्थायिभावो गाढं क्रियते। तस्मिन्सति तत्पाद्यनुभवान्न तु विच्छित्तिः क्रियते वा। एकत्र परस्परत्यादेः कथ
मुद्दीपनिचित्रकार्यजनकत्वानुपपत्तेः सहकार्यपेक्षापाः सत्वात्तेषामेव कार्यकरणसहकारिणां काव्यनाट्योपनीतानामनुभावविभाव
व्यभिचारिभाववत्त्वापन्नानामेकज्ञानविषयस्तानेनानटकाव्यपाठकयो रामादिरूपत्वानुसंधानात्तन्निष्ठत्वेन सामाजिकैः प्रतीतानां नटादि
निष्ठत्वेन रत्यादिस्थायिस्वादकत्वं तन्निष्ठत्वेन प्रतीतिः एवं च रत्यादिरसः लोके मुखरागादिमतिरत्याद्यनुमानदर्शनान्नटनुकर्त्तरि नर्तकेऽपि तद्वद्ग
म्यतेति निगर्वः· न चैवं रसस्यालौकिकत्वस्याहितिर्वाच्यं काव्ये नाट्ये च पाद्यनायकविशेषमहिमापादितविभावत्वाद्यलौकिकावस्यकार

१४ णादिनानन्तेकादिगतत्वेनप्रत्यापितस्यैवतस्यरसत्वांगीकारात्। एवमुपपत्तौ च चित्तवृत्तिविशेषादिरूपपक्षार्थान्तरत्वस्विकाराद्दूरोपि गौरवका
14 पारकत्वाद्वनुचितः। सामाजिकास्त्वलिहितिरसपात्रं न तो मत इत्युक्तेः सामाजिकानामेवरसानुभावकत्वेन रसपात्रत्वे तु तथा च काव्य
नाद्योपनितानां कारणादीनां विभावादितामापन्नानां संयोगान्मिलनादेकज्ञानविषयतात्मनो हेतोर्लौकिकस्यरत्यादेर्निव्यक्तिरलौकिकर
सरूपंतस्यापरिणामइति सत्त्वार्थ इत्याह। अत्रेत्रेदमालोचनीयं॥ एवं सति रसस्य तुच्छत्वं स्यात्। निष्ठसत्तामेवस्यादीनांतत्त्वांगीकारात्तवेज्ञा
निकसत्त्वस्य च ज्ञानानतिरेकात्। किंच नष्ठसत्तामेवतेषां तन्निष्ठत्वेन प्रतिपमानानां रसत्वांगीकारादसत्प्रतीतेरभ्रमत्वप्रसंगः। तत्त्वस्य च भ्र
मात्वसंभवे उचिततत्वादिष्ठापत्त्यसंभवः किंचैवं सकलकामनाढ्यकादिनांस्त्रमत्र नकर्तापत्तेरनुपादेयत्वापत्तिः रसप्रतीतेरभ्रमत्वात्तु भ्र राम०
पि चैवं नटेरत्यादिप्रतितेर्नेव समकाररूपा रसप्रतीतिः स्यात्तान्यादितिपेलवत्रमतंमिश्रप्रदीपकृतपरमानंदचक्रवर्तिप्रभृतिभि १४

रभिहितमपरं हर्षशोकादीनां चित्तवृत्तीनामस्थिराणां परिपोषासंभवः । यतस्तल्लोके च शोकादीनामुत्तरोत्तरं ह्रास एव दृश्यते तेनानुकार्येपि त
थात्वप्रसंगात् । किंच नटानामसर्वज्ञयोगिनां रामादिनियतावस्थानुकारासंभवस्तथा चकर्तव्यत्वन्न रत्यादिस्वरूपप्रतीतिः स्यात् । अपि
चाकल्पितविषयप्रकरणादौ वस्तुभावात्कस्यानुकारः स्यादिति तदयुक्तम् । लौकिकविभावत्वाद्यवस्थायाः । अन्यत्रापि विनियोगा
त् । हलादेवकाव्यनाम्नोपयोरत्यादेः परिपोषायपत्तेः । अभ्यासपाटववतां नटानां रामायणाद्यवगतरामादिनियतावस्थानुकारसंभ
वात् । संगीतशास्त्रानुसारिप्रकारकृतावस्थानुकारस्यैव रत्याद्युद्बोधनसामर्थ्यात्सकलावस्थानुकारानुपयोगाच्च । न चैवं किं चित्रस्या
नुकारित्वापि रत्याद्युद्बोधप्रसंग इति वाच्यम् । संगीतशास्त्रानुसार्यनुकारस्यैव तदुद्बोधनोपयोग इति निवेदितत्वात् । कल्पितविषयस्या
पि तत्सदृशान्याभिनयप्रकारेणात्मसंबंधवर्णनानुसारेणाचाभिनयसंभवात् । शंकुकस्तु विभावादिभिर्नटेनुमीयमानोनुकार्य

१५ गोरत्याद्दिः स्यापि भावोरसः। तथाहि। अस्तितावन्नटे सामाजिकानां सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणा रामोऽयमिति प्रतीतिः
15 नातावद्दियंपयथार्था नटे रामत्वाभावात्। नापि मिथ्या। बाधानवतारात्। रामत्वातिभावानवधारणात्। लोके बाधणिरक्तापाए वप्रतीतिश्च
मत्वप्रसिद्धेः नटे रामत्वाभावस्य सामाजिकैरवगमात् विशेषदर्शने सति भ्रमासंभवाच्च। नापि संशयः। कोटिद्वयस्यानवभासात्। नापि सा
दृश्यप्रतीतिः। रामसदृशोऽयमित्याकारानुल्लेखात्। तस्माद्विलक्षणैवेयं प्रतीतिः। तथा चोक्तं प्रतिभाति न संदेहो न तत्त्वं न विपर्ययः। धि
रसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि। विरुद्धबुद्धिसंभेदादविवेचितविप्लवः। युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया इति। दृष्टं च बालाना
मिह चित्रतुरगादिप्रतीतिरिति नासांदृष्टिकतापि शंक्या। तथा च गते च नटे च काव्यानुसंधानचतुर्विधाभिनयसंपादनपाटववशा राम०
न्नेन प्रकाशितानि कार्यकरणसहकारीणि प्रतीतिगोचरीभूतान्युपनायकविशेषमाहात्म्याद्विभावादित्वमापन्नानि रत्यादिननुमा १५

पयंति॥ अनुसंधानं च विकविवक्षितस्यार्थस्य वासनापाठववशात्साक्षाद्विकरणात् न तत्र नाम पिशुनत्वाद्धेतो नानुपपन्नः। तदुक्तं काव्या
र्थभावना स्वाद्धेतोर्न त्वेकेऽपि न वापत इति। नन्वेवं कृत्रिमारोपात्तेषां व्याप्त्यभावात् कथमनुमापकत्वमिति चेत्। न उपलक्षापकविशेषसहित्वार
त्वादिकापदत्वेन ज्ञातेभ्यस्तेभ्यो मानसम्भवात्। धूमत्वेन ज्ञाताद्धूलिपटलादप्यनुमानवत्। न चैवं लौकिकसुखरागादिना रामादावनुमितस्य
रत्यादेरसत्त्वस्यादिति वाच्यं॥ विभावादित्वेन ज्ञातेभ्य एवतेभ्यो रत्याद्यनुमानोपगमात्। लोके च तत्त्वानभ्युपगमात्। तदुक्तं। नानुमितो हेत्वाद्यै
स्वदृतेऽनु मितोप्यथा विभावाद्यैरिति। हेतोरलौकिकत्वादत्रैवात्यद्भुतेन चमत्कार इत्यपि। लोके पुलकादिना रत्याद्यनुमानदर्शनादत्राप्य
नुमानमस्त्विति तदभ्यासपाठवापेक्षणामरक्षाघ्यस्यात्। तथा च लोकचरितेवात्राप्युपपत्तेरुपहास्यान्तरकल्पनागौरवमनादरणीयं। ननु
नटे रत्यादिना बाधात् कथमनुमानमिति चेत्। सेवं चोचाशामत्वेन नटस्य वैलौकिकेष्टिति ते बोधानवतारात्। नन्वेवमनुमिते हुनरस्वमाना

१६ योगाद्रसस्य क्षणिकत्वं स्यादनुमियमानस्यैव रत्यादेः रसत्वोपगमादिति चेन्न अनभिज्ञोसि । चर्वणमतस्यापि तन्मयीभावाद्यात्क्वचिद्रूपवा
16 सनावशात्पुनः पुनरनुसंधाने दोषाभावात् । इयमेव त्वस्मिन्मते च वैराग्यपक्षे पुनः पुनरनुसंधानं नाम मते नैकरसस्य च वैराग्यमन्वय व्यवहारो
पि पद्यालोकेनुमितस्य पुनर्नानुमानेन सिद्धेः प्रतिबंधकत्वात् । काव्यनाटयोस्तु सामाजिकानां तन्मयीभावादनुमितस्यात् तत्कालमेव
भवतीति तस्मिन्साध्यपि पुनरनुमानेन न दोषः । रत्यादिनामनुखवनूपपत्त्वादित रसत्वमेव चैतन्यं परस्य स च निरतिशयानंदरूपत्वात् । किं च सुख
त्र मानवे लक्षणं पक्षेपतथा चकारस्याहि भिरेव विभावादिनामापत्तेः संयोगात्तस्य न्योग्यात् तद्भाव व्यापकभावलक्षणात्संबंधात्स्यापि
भावस्य न पनिष्ठत्वेनानुमितिगोचरस्य रसत्वे न निष्पत्तिनिष्पत्त्यापत्तिः पुनः पुनरनुसंधानमिति सत्त्राप्यरतिप्रावोचत् । अत्रेदमवधारणी राम०
यं किं रसेनुमीयते त्वनुमीयमानो वा रसः । नाद्यः रसस्य प्रतिबद्धलिंगाभावात् प्रतीत्यारूढस्य रसत्वोपगमः माद्याकाक्ष्यः लोकेपि रसत्वप्रसं १६

स्यात्। साध्याभेदात्। न च लोके विभावत्वादिज्ञानाभावात् तत्प्रत्येति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। यथाङ्कुरादावपि। असतोपि परामर्शसत्त्वं न स्यादुक्त
सत्तः कथं न स्यादिति। अपि च रामपक्षकं न व्यतिरेकं चानुमानं। अज्ञातपक्षकं तु न सम्भवत्येव। विभावादिनां नष्टनिष्ठत्वात्। व्याप्तिपक्षधर्मतो
पेतस्यैव लिङ्गत्वात्। आधुनिकत्वं हि पक्षताऽस्यारूपस्य तापत्तेः। किञ्च विभावत्वादीनामलौकिकत्वात् तेषु रत्यादिरसव्याप्तिग्रहस्तेन भावात् के
रसादिरूपे रसानुमानं वाच्यं। तस्य तदानीं निवृत्तत्वात्। तस्मिन् विद्यमाने तथाज्ञानमेव तत्र तु अनुमितिचेतानसहमानविरोधात्। व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा
नव्यवधानात्। तत्रापि लिङ्गोपहितो लिङ्गी भासत एवेति चेत्। तामसं किन्तु तत्रोभयोरेकत्र भानमिह तु गुणप्रधानभावेन पानकरसस्यापो
पगमादिति। अस्तु तु न व्यतिरेक्याद्यनुमानस्य रसत्वेनेदृग्भासमानः स्यात्। तत्रापि विधिनिषेधयोरविशेषः इति चेन्न। अप्रमात्वव्याकोपात्। अस्व
निवृत्तत्वाशेषप्रमात्वेऽपि धर्मिणि सर्वमभ्रान्तमिति स्यादिति चेत्। नप्रमात्वस्य यथादृष्टिपिण्यामागावात्। अपरस्याद्यनुमानान्तरं रसोद्बो

१८
17

धर्म्महिंतत्रतेषांसमानेरसोपाधितानस्यातात्त्रनुपहितस्यरसत्वस्यापिभावारसत्वमाप्नुवंतिनिर्भरनवाक्यविरोधःस्यापिनित्रूपरागानुप
गानुपपोगोविभागानुपपत्तिश्चेत्याद्युःनवपत्नुत्रत्रुमियमानस्परसत्वेरसंसाक्षात्करोमित्यनुपपत्तिःनचनःसम्भ्रमःवद्यमाराप्रकारे
राप्रमात्वोपपत्तेरोभ्रमत्वस्याद्युचितत्वान्नापरोक्षत्वप्रतितृणोचरत्वेरसस्यचमत्काराद्यनुपपत्तिश्चेतिभ्रमःभन्नायकस्तुभावनोपनीतोरा
माहिरत्याहिःसाधारणिकचिदानंदाख्यतात्साक्षात्कारविषयोरसःतथाहि।।ननावदुरम्सउयुतेउत्पत्तिर्हिरामादिनिष्ठत्वेननटनिष्ठत्वेन
वानाघः।रामादिनामसन्निहितत्वात्।नद्वितीयः।नटेरत्यादिनामनुपलब्धिबाधात्।नापितान्नोपिकःसितादिनासामाजिकरनावका
शात्वात्।सुकान्ताद्यसंवेदनाभावात्।अराध्यत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वाच्चनापिप्रतिपत्तौप्रतीतिरपिहिनरामादिनिष्ठत्वेननटेनिष्ठ
त्वेनसंभवतिपरामाटस्यानप्रतिनस्याद्यद्यपोगात्।नात्मगतत्वेन।सामाहिरामाहिरत्यादिनामात्मरत्यादिनामेवदान्नाघः।भ्रमत्वप्रसं राम० १८

गता। स्थायित्वादस्य च प्रमात्वाव्यभिचारात्। नहि नित्यः स्मितादिना न हि स्वरूपापकत्वात्। तथात्वे कामिनां प्रसंगेन पापीत्वप्रसंगाच्चानात्
प्यभिव्यज्यते। अभिधाकैः प्रतिपत्ति न तिरस्करणात् तत्प्रयोग्रहदूषणा गणाशास्त्रमतं। रसस्य प्रागसिद्धेराभिधानस्य योगाच्चापूर्ववसिद्धमेव हि विभावादि
पादिना मिव्यज्यते। अन्यथा कार्यत्वापत्तेः। किञ्च व्यंग्यव्यंजकयोः सह प्रतीतिरभिव्यक्तिः। पुस्तकचित्रादौ तथा दृष्टेः। न चैवं रसस्य लत्त
यासंभवः। विभावादिरसप्रतीत्योः। कार्यकारणभावेन सहभावासंभवात्। क्रमस्थितिकाराच्च। तस्माद्भुक्त्यैव भोगरूपा रसप्रतीतिरित्युप
पा। तथाहि। त्रयस्तावत्काव्यव्यापाराः। अभिधा भावना भोगश्चेति। तत्र काव्यार्थरूपेताभिधा रत्यादिविषयाभावेन। सहृदयविषय
श्च भोग इति। भावना च विभावादिसाधारणीकरणात्मा भावकत्वाख्यः कश्चन वासनोपरनामा संस्कारः। तेन च रामादि रत्यादिभिः सह सामा
जिकरत्यादिना समभेदाध्यवसानेन तेन रामादि रत्यादिनां सामाजिकत्वे निबाध्यत्वेन मानमानससाक्षात्काररूपभोगाय उपपत्तिरित्युपाह

१८ 18 कामिनिं भावयतः स्मृतसाक्षात्कारवदुपपत्तेः । भावकत्वं च समुचितगुणालंकारपरिग्रहात्मकमत एवकृताधिगमो लौकिकः शब्दो नोपयुज्यते व
प्रयुज्यते तु काव्यशब्दः दृश्यते हि तदेव काव्यमुद्दिश्य स्वद्वेषपन्नस्त ददपो लोके । अत एव काव्यतदर्थपरामर्शो ह्रतचेतसां भेदो न प्रतिभान प्र
तिभासत इति युक्तं तु उक्तं स्वादः काव्यार्थसंभेदाद्धत्यानंदसमुद्भव इति भावनासंनिहितस्य रत्यादेः साक्षात्कारोपपत्तौ न यत्नान्तरगौरव
मास्थेयमिति परमार्थः । ननु रामादिरत्यादिताम नाधिगतानां भावना न संभवति तस्याः प्रतीतिनिमित्तानां तज्जनितसंस्कारात्यन्तरूपत्वा
द्धितिचेतानद्धूज नयेवूतत्संभवात् । न चैवं सेवास्तु किं भोगेनेति वाच्यं भोगो नु खिन्नत्वविश्रामासंभवात् भावनोपहितात्त्वाद्यात्तस्मा
द्रजस्तमसी अभिभूय आविर्भूतासाक्षीयात्मकात्मकाशफलकात्मा व्याप्तिमत्ताद्गुणादिशिषा त्रिरादिले चेतसि भावनोपनितो रत्यादिः स्वप्र राम० १८
काशानंदमयविभावादिसाधारणावभासहेतुकसकलविघ्नविनिर्मुक्तं चमत्काराभिनिवेशरसनास्वादनभोगविश्रान्त्यादि विलक्ष

गाद्यपदेश्यसाक्षात्कारविषयो रस इति पर्यवसितोऽर्थः। भोगपर्यन्तं च काव्यशब्दोऽपि व्याप्रियते केवलं तन्नामात्मसाक्षात्कार एव हि तिन्तु यावद्विभावा
दिभिः सह संयोगाद्भावकसंवेद्याद् इत्यादेर्भाव्यमानस्य रसस्य सतो रसो यथा भवतीति तथा निष्पत्तिः पर्यवसाने विश्रान्तिर्भोगो भवतीति
स चार्थः (भुज्यमानो रस इति यावत् इति षष्ठभागात्। अत्रेदं विमर्शनीयं किं रामादिनिष्ठो रत्यादिर्भोग्यतामापन्नो रस उत सामाजिकनिष्ठः।
नाद्यः। अनुपमात्वापातात्। किंच न तावद्भावना च वैराग्यमेतद्दृष्टस्या रसत्वेऽलं भोगेन॥ अपि च। रामादिरत्यादिर्न अननुभूतता नान
भावनासंभवः। तस्माच्चित्रार्पितानामनुरूपत्वात्। पदतु व्यञ्जनया काव्यादेवानुभवदस्तु क्रान्तद्वक्रान्तं यथा सति भोगानुपयोगात्। भोगोऽस्तु
ख्यापि न तत्र विश्रान्तिसंभव इति चेतानन्तत्रैव विश्रान्तेरभिधातुमशक्यत्वेनाप्रयोजकत्वात्॥ नापि द्वितीयः। सामाजिकरत्यादिना शब्दानमुपा
दानेन भावनासंभवादुपनीतानां भाववत्तामुपपत्तेः। सितादीनां सामाजिकरत्यादिविभावत्वाद्भावेन व्यञ्जनायाश्च असंभवात्। तद्

१९ गीकारेतुसैवावर्त्तमानाभावनाभवतुनपरात्र्यभोगएवतत्पहेद्दमिषिद्धतेनहिंभोगोर्व्यजनेतिपर्य्यापःस्यादव्रपतःफलतस्वत्पोर
19 विशेषात।किंचासहहस्तद्पेषुवासनात्मनांसततसन्निहितत्वाहलमतिरिक्तयाभावनया।वासनैवभावनेतिचेत्तातर्हितज्जत्याप्रतीति
रेवभोगइतिसिद्धान्तपद्धादविशेषात्रविवादः।यथाङ्गरोचाप्यो:प्रतितिर्व्यतिरिक्तःसंस्कारकोभोगइतिनपत्तभेदःसिद्धान्तादिति।अ
भिनवगुप्ताचार्य्यश्रीचरणास्तुविभावानुभावानुभाद्यविचारिपदद्यूपदेष्पि:कारणकार्य्यसहकारिभिर्लेलनोद्यानादिकंठसमुज्जोते
पादिचित्ताहिभिःसर्वविविशेषस्वीकारपरिहारानवमापात्ताधारणपिनप्रतितिरभिव्यक्तोदध्यादिवद्रूपान्तरेणपरिणतिमुपनितोन
तुद्वट:घदिपनेवपूर्ध्वतिद्धःप्रकाशितोवासनात्मतयासामाजिकानाममनःसिनिलिनोज्ञानविषयोपिज्ञानाकारःतखंडोपिखंडःप्र राम०
त्यंगमम्मतमिवसिंचन्नेकलंवित्रंवदक्तिलसितनमिचोपदर्शयन्नविभावादिघनघ्निनमपितदधिनमिचविभावाहिसमयसमनियतमा १९

त्मानमाहर्षायन त्वस्तविषयइत्वमनोमात्रगम्योपिवाह्यविषयवदितरेंद्रियविषयमिवस्वात्मानंपरिस्फोरयन्नहृदयमिप्रविशन्नपरिमि
तोप्यपरिमितः।सहृदयहृदयैकगोचरःपरमात्मसाक्षात्कारानंदसहोदरोद्वैकार्योपिकार्योज्ञेयोपिज्ञेयःरसस्संगाराद्यंपश्चाद्वाच्योपिलौ
किकालौकिकरससाधारणापन्नतत्वहृवाच्योनिर्विकल्पकल्पकसविकल्पकागोचरोपितद्गोचरत्वेव्यवहारगोचरोह्यनिर्वचनीयरूपःस
त्वोद्रेकसंस्कृतंहृदयेनसहृदयेनप्राक्तनानेकजन्मानुरंजितमपःसुकृतसमारंभसंतानाहितवासनाप्रबोधमात्राप्रमात्रसाधारणेपन
गोचरितोप्यसाधारणतयापानकरसन्यायेनचर्व्यमाणःसततधाराप्रवाहायमानोलौकिकोप्यलौकिकचमत्कारका।
रीत्यादिरसइतितत्त्वमुपदर्शयामासुः।ननुकारणत्वादिपरिहारेणविभावत्वादिस्वीकारेकिंमानमितिचेन्नतत्प्रामाणिकव्यवहा
रस्यैवमानत्वात्।तस्यनिरालंबनत्वासंभवात्।अलौकिकवासनात्मकरत्यादिनिष्ठपितकारणत्वाद्यसंभवाच्चाविभावनादिव्यापा

२० रस्यावरूपकत्वाद्भावा ऽत्रत्ययाऽस्सञ्जतीति लक्षणा लौकिककार्यानिर्वाहात् तेषां च विभावादिव्यं साधारणेन प्रतीतत्वात् तु भय एवक्रमः शामित्या
वेदितं संबंधविशेषेत्याद्धिना तिन सामाजिकरत्याद्यभिव्यक्तिरामृहिरत्याभिव्यक्तिकारणोऽस्यः सिता दिम्योऽनुपपन्नेति परास्तं स्थि
ता हित्वमपहापास्थितत्वाद्धिमान्नेणौ च स्फुरणात् । अवस्थाविशेषाधर्मैव तथोपादानात् तदाहधनंजयः स्थिरोदात्ताद्यवस्थानां रामादयः
प्रतिपादकाः विभावयन्ति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते इति विस्तृतस्ता । न्द्रिवाद्विकमपि न स्फुरति लोक एव तद्रूपेक्षणात् तन्न रूपक
मेतत् । पदार्थेनावच्छेदकत्वेनैवपदार्थान्तरत्वपोच्छित्यादिति चेत्तन्न । दोषाभावगुणालंकारमहिम्ना चर्वणाव्यापारस्यानन्तरप्रतिती तस्या
नवगमाविरोधात् । अत्ययाकाद्यनाद्येभ्यो हि ताहि न तुस्थितिरपि न स्यात् । तत्रापि हितन्तराचरणात्तत्र न हि स्थानिष्ठसाधनसिद्धिरामा राम०
दि संबंधमपरस्तुत्यरमानसिविरुद्धति । न हि वाक्यार्थबोधो रसादीनपि तु तदास्वादापकः । हरस्पति हि मन्नमयानुद्धिरहात्यप्यतो हि मस्यैव २०

न्मपादित्वं विशेषमपहाय पद्मिरहसामान्यप्रतिभासः। तथा शब्दाश्रयो ध्वंग्यरूपकपदान्तरे केऽपि यत् तदर्थे वाक्यतदर्थवशात्तद्गतस्तौ कुमार्य
काठिन्यादिविशेषरचनाद्याश्रय इत्याश्रयभेदः। किंस्वरूपाह्वेदेतो सोऽहं हरापि ज्ञाप ज्ञसवर्णा ज्ञहरंसमभूमरूपज्ञम धात्रीरिवारि
वामे स्तहस्तु रज्जौऽस्त्यादौ च सखितत्वं तादृग्गतत्वेन विषयभेदः। तस्मात्तो नाभिधातुरसनात्मकव्यापाराभिन्नरसादिपदप्रतिपाद्य
श्रमाणा नरसिंहरसाभावाद्व नलक्ष्माभिधा। प्रा किंसहमेव हि घटादिकमभिधया बोध्यते। अत एव न लक्षणापि व्यंग्यबोधनक्षमा। मु
ख्यार्थबाधादित्रयाभावात् न हि मूर्त्यं वा मगरहविलोक्येत्यादौ मुख्यार्थबाधः। न च तद्योगः परंपरासंबद्धस्यापि व्यंग्यत्वात्तेनापि प्र
योजनं तरस्यैव परमप्रयोजनत्वात्। गंगायां घोष इत्यादौ च प्रयोजनस्यापि लक्ष्यत्वे न च लक्षणाप्रसंगात्। न च तद्विशिष्टे लक्षणा विषय
प्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात्। निलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततापात् बुद्ध्यवसायापाम्यभिः संभवः। न तु प्रस्वास्ग
ह पित्यादावस्तु षगम्यते तावद्विभावादिवाचकपदानां रसप्रतितौ तात्पर्यं अपर्याप्तिः प्रयोजनत्वात्। तत्र कोऽहं व्यलक्षणापात

२१ पाहि। चुंबनालिंगनादिचेष्टानां रत्यादिभिः। सत्त्वापिना भावो दृष्टः ते च चुंबनादयः काव्ये निबध्यमाना रत्यादिकं लक्षयंतो ऽभिधेयपा
वि नाम ते ऽपि लक्षित्रिलक्षणा चेतश्चिर्व्वणात्। लक्षितस्य रत्यादिको व्यार्थः प्राधान्येन बोध्यत्वात् यथाह ध्वनिकः ध्वान्याकरणादिभ्यो
ऽनुद्दिष्टा काव्यव्यापाराक्षिप्ता चाक्षार्थक्रा रवैपुनः स्याय्यपि भावलक्षणे नैरेरिति। इतरे विभावादिभिः लक्षणानभिमान सनुमुख्यो व्यापो
नव्यापारणात् किं चास्ति मुख्यो व्यपत्सभवे पिलक्षणाय षिः अविरापेसा दोषप्रकरणादिना पश्चि मत्स्वेव पातात्पर्येणे निरणाते तद्व
पपत्यासेतिचेत्। इतो पिहिपतांद्दष्टिः। भ्रमाणानराव्यधनरसश्रत्यापनतात्पर्या नुपपत्त्याविभावादिवाचकपदानां तत्र लक्ष
णेति सुवचत्वात् प्रयोच्येत। लक्षणाता वृद्धिविधो ऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्या चेतत्र न तावदाद्यापत्रादिम
व्यापे स्वेनरूपेणानुपयोगकाधितो हृप्यानरेणावेतितत्रा पौनरसंक्रमः। यथा रामो ऽस्मि सर्वं सहइति। अत्र हि रामत्वमात्रमना
कांक्षितं वक्तृत्वेन चेतन्नाभान्तमतो राज्यपरित्यागवनवासादिधर्मसहस्रविशिष्टाचमालक्षणतेधर्मा प्रत्येकमनंतत्वाल्लक्ष राम० २१

पितुमरणकाः न चात्र विभावाद्योनुपपुक्ताः नापि तद्रूपांतरेणागम्यंते पितुस्वरूपेणेति कथमर्थांतरसंक्रमः स्यात् तान्काविभावाद्यो नत्र
निपत्नेरसाश्रतिति प्रसङ्गात्। तस्मात्तन्मम हालंबनं चुपत्वात्। अतो नास्ति तु स्वरूपेणेति कथमर्थांतरसंक्रमः स्यात् तान्वा विभावाद्
यै भेतिरहत्वाच्चता। अतो न लक्षणेति तत्र गंगायां घोष इत्यादौ मुख्यत्यागेन लक्षणेति कप्रयोगे प्रयोजने नावेषणाया प्रयुक्तत्वात्। अ
पित तद्विरोधापरस्कारेणाधिरोहात् नाहिसामान्यप्रतिभासो नाविरुद्धः। न तु कं धनिकेनाक्रीडतां मन्मथे पद्वालानां द्विरदादिभिः। उक्ता
हः स्वदंते तद्वक्षोलरणामनुनाद्विभिरिति मिथ्याः। अत्रै दंपत्योः श्वित्वादिभा न भावश्यकमेवा। उत्तरप्रतितावपि पदार्थक्रत्यपानुसारस्यैवो
चितत्वात् हिंसाहितयुक्तत्वावपि श्वित्वादिभा नस्याविरोधित्वात्। प्रकृतोपयोगाच्चयस्मात्तो नाद्विभिरेवमाचरितं रामादिभिरेवमाचरितं
तस्मात्त्वयाद्विभिरपि सिता हि वद्देवाचरितव्यं। अत्र संयुक्तिरपि रामादिवद्देवाचरितव्यमिति श्वित्वयुक्त्वाप्रहाराणां नेव हिमानसिद्धिरुद्देति

२२ ।पश्चाद्विरहादिप्रतिभासदृष्टान्तः सत्तु विपरीतः। द्विरहत्वादिप्रतिभासस्य तत्रापि भावात्। तस्माद्विभावत्वादिप्रकारेणाभानमेव साधारणेन
भानं स्थिरत्वादिभानं पुनरास्तां न वेत्यत्यरेतदिति। वर्णा अभिव्यक्त एव चरत्यादिरसो न तु वच्यप्रदीपत्वापेन सर्वे सिद्धो रसोऽभिव्यज्यते। रसो
भिव्यज्यत इति व्यवहारस्तस्याप्यभिव्यक्त्युपचारात्। तदुक्तं लोचनकारैः रसाः प्रतीयत इति ओदनं पचतीतिवद्व्यवहार इति। अभिव्यक्ति
श्च समहालोचनात्मिकागुणाम्नातैरत्यादिभिः सहैव प्रतीतिः। व्यंग्यव्यंजकभावस्तु वृद्धाः स्वप्रकाशे विषयालोकपोरिव सह प्रतीतावपि
पिनानुपपन्नः। न च प्रागसिद्धः कथमभिव्यज्यत इति चेत्। नवासनानां तत्प्राग्वर्तमानत्वात्। अत एव वासनापाद्गभावादेपाकरणा
श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनां रंगस्थितानामपि न रसास्वादः। तदुक्तं धर्मदत्तेन। सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्वासनास्तु रंगान्ते राम०
काष्ठकुड्याश्मसंनिभा इति। अत एव च वर्णतानां न भंगाररसास्वादः। गाढरागारागाच्च न चान्यरसास्वाद इत्यादिव्यवस्था। तत्र हासनाया २२

त्त त्रसास्वादप्रयोजकत्वात् । वासनाभेदानिं तन्निसर्गा क्वचिद्द्विविधा यथास्वादहेतुः । तत्र य द्वाधानस्माद्रागिणामपि केषांचिद्रसास्वादादर्शं
नमनुपपन्नं स्यात् । द्वितीया च तत्स्याच्छ्रोत्रियादीनामपि रसास्वादः स्यादित्यविहितमेवेति । सांख्यहापि का स्वयं तु प्राक्तनिवासनातावदावश्य
क्यैव यां विना व्युत्पन्नानामपि न रसास्वादः सैव च प्रतिभाख्या व्यकारणामपि सैवास्वादानितनवासना कल्यानां यां तु भ्रमाणाभावः पत
घ्यते रागिणामपि केषांचिद्रसास्वादानुदयः किंचिद्विलंबकृत इति । तत्रोद्यतेव्युत्पत्तेरपि सहकारित्वात् तद्विलंबकृत इति तथा च एवं चा
सनाव्युत्पत्ति समानादेव काव्यार्थे संभेदे रसास्वादः स्तन्ति यत्तु मुख्यं मुकुलोद्भावपरामर्शे न तत्समपि भावभावकत्वापरनामा संस्कार एवेदा
निंतनिवासनासचावश्यक एवेति । तत्र नास्माकं प्रद्वेषः । अनुभवदाढ्यसंस्कारदार्ढ्यमनुसंधानधाराधायकं द्विवा नांगीकुरुते सा वासापे
नैव तस्य हेतुत्वग्रहात् प्राक्तनवासनावत् नुप्रतिभापरनामधेया विलक्षणा काचिदिष्यमपि त्यत्र परमर्मर्षः संस्कारमात्रत्वांगीकारे तु सुदृ

२३ देवास्मिन्नइतिक्रमः।वासनावशादेवविभावादिसाधारण्यमानंवासनायांचपूर्वसुकृतसंभारएवहेतुः।तदुक्तंपुण्यवन्तःप्रमिण्वन्तियोगिव
द्रससंततिमिति।नन्वलौकिकानांसमुद्रलंघनादीनांकदाप्यननुभूतत्वाद्वासनापाश्चसंभवेकथंसाधारण्याभिमानइतिचेन्न।संसारस्याना
दित्वात्कदाचिदनुभवसंभवात्।तदावश्यकत्वेनत्वापितत्कल्पनात्।किंचोत्साहादिरूपेणानानिकक्ष्यापिहिशेषः।किंतुविषयविशेषकृतस्त
तच्चकाद्यनाद्युपाधिविशेषास्फुरणान्नानुपपत्तिः।ननुकारणादिनामेवयथासर्व्वंविभावादित्वात्कथंतेषांरसाभिव्यक्तौकारणत्वमेवोद्य
तइतिचेन्न।तस्यकाद्यनाद्योपनितालौकिकविभावत्वादिरूपाणान्नयाभावसंभवात्।कार्यान्तरेचधर्माणांचयथाकार्यमुन्नयनात्।कथं
तर्हिसर्वेषांसहप्रतीतिः।त्वत्प्रतीतेरसप्रतीतिहेतुत्वेनयौगपद्यासंभवादितिचेत्।सत्यंप्रथमंप्रत्येकमेवप्रतीतानांचर्वणाख्येत्रप्रतीतौ
सहभानाविरोधात्।पानकरसेमधुरादिरसप्रतीतिवत्।तदुक्तंपप्पावऊइद्यपतेर्व्यंजनेनैवऊरुमिश्रितास्वाद्यपतिभुंजानाःभोज्यमुक्त राम० २३

विदेरजनाः भावामि नृपसंवेद्यान्स्यापि भावोस्त्र यायुधाः स्त्रौत्वाहृपंति प्रनसामा तस्मात्व थिरसः स्वताइति। किंवलमरसादेरा स्वादेव
मत्कारा भावात् न चैवं रसस्याखंडत्व राद्धान्तस्या कोपापत्तिरिति चेत्। न विभावादीनां तत्स्यानामेव विशेषकत्वात् पृथक्समेकैकशः प्रति
ता एव हि रत्यादयस्तद्विभावाद्ययस्तु सर्वेप्येकिभूतास्त्रवेर्णाव्यापामु तेर प्रतिहो स्फुरन्न एव रसतामापद्यन्ते इति रसभूमिः स्वप्रकाशत्वादे
कत्वा खंडत्वहानिः स चेरसो न कार्यः विभावादिसमूहालंबनात्मकत्वात्। कार्यत्वेन तदनुपपत्तेः नहि कारणज्ञाने कार्यज्ञानं च युगपदृष्टपूर्वं तो
नापि नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः वासनारूपत्वेन स्थित्युगयस्मेपि रसत्वं न प्रत्यक्षस्थित्यनभ्युपगमात् नापि भविष्यत् साक्षादानंदमयप्रकाशरूप
त्वात्। नापि वर्तमानः कार्यज्ञाप्यविलक्षणस्वभावत्वात् किं तु किंचिज्ज्ञाननतावदस्य निर्विकल्पकं ग्राहकं संभवति विभावादिपरामर्शप्रधा
नत्वात् परानन्दमयत्वाच्च तस्य च निर्विकल्पकं नाग्रहणात् नापि सविकल्पकाभिलापसंसर्गयोग्यत्वात् सविकल्पकवेद्यानां हि वचनप्रयो

२४ गोदियोग्यता।नचास्यतथात्वं।किञ्चविशेषणाज्ञानेनसंसृष्टसविकल्पकं।विशेषणंचात्रवैराग्यंतस्याश्चज्ञानंदर्शनंविनाचैर्शिघ्यात्रराभा
वेनकस्यग्रहणंस्यात्।विशिष्टस्यज्ञानस्याप्रसिद्धत्वात्।नचज्ञानविकल्पेवद्यज्ञानमित्याहावाकारत्वप्रमाणेनवइविनेतिवाच्यं।स्वरूपमात्र
त्रभानांगीकारात्।नापिरसःपरोक्षःसाक्षात्कारमित्यनुव्यवसायात्।मनोज्ञत्वस्यसंभवात्तदनुपगमाच्च।नाप्यपरोक्षः।काव्यनृप
शब्दाच्चप्रव्यतिरेकानुविधानात्।तस्मात्तज्ज्ञाप्यः।किञ्च।विभावादेः।प्रत्येकञ्चाङ्गाङ्गित्वाभावाद्विभावादिष्ववरापत्तिरितिघटितम्।स्त्रि
कत्वानन्दाथत्वादिरूपरत्यादिस्वरूपेणास्थितस्यरसस्यतथाप्रकाशउच्यतेतदानमन्तभेदः।नचैवंरसव्यञ्जनापिनस्यादितिसांप्रतं।इष्टा
मरत्यादिव्यञ्जनायामेवरसशब्दजनितत्वोपचारात्।अत्रलक्ष्यकमध्यनिरूढव्यवहारस्यापितद्विवर्धनत्वात्।तस्यस्युरुचवैराग्यविघ्नपतेच।तन्नु
सस्याकार्यत्वेभरतसूत्रेनिष्पत्तिपदमनुपपन्नमितिचेत्।नचवैराग्याज्जन्यत्वेनतत्रजन्यत्वोपचारात्।परिचकेवलाद्विशेषणाद्विशे राम० २४

ष्पाच्चविशिष्टोभिन्नएवरसइतिविशिष्टपदार्थोत्तरवादिमतानुगतोऽयघेतेतराज्ञसिनिष्पन्नीमुख्योऽपिवक्तुंशक्यतेतोद्धृष्ठउलघृतेज्ञायत
इतिवत्।पदिनुरसनेरसइतिविभावादिगोचरचर्वणोवरसः।पदाहुः।आस्वादात्मानुभवोरसइतिशाङ्कुः।केचिदपिसुखदुःखात्मकंसंवेद्यासंवि
दास्वादनाभिधारसः।स्याद्दृयवास्यापिरसस्त्रऊोचरिभवन्निति।तदाहुःपपत्तिरेवनास्तिपदृन्त्रयेपिपृथवैराग्यनिष्पत्तिरस्त्येवेतिपरमार्थः
केवलंविभावादिभिर्नारसस्यव्यक्तरोपाधित्वमित्यभिप्रायेणोपचारप्रवादः।यत्तुप्रहिपकत्साहित्यदर्पणाकारादिभिरभिहितंयद्यपिर
सानत्यतपाचवैराग्यपिनकार्यातथापिकादाचित्कतयातत्कार्यतायुपचर्यतेतदेकात्मत्यनाविवासनापरिणतिरूपेरत्यादिभागे।
पितथाव्यवहारइतितत्रचारुतरेहराशिकस्यभावस्याकार्यत्वस्यसर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्।तान्नचरसानत्यचवैराग्यकार्यत्वेरसस्येवकार्यत्वं
स्यादितिवाच्यंभेदाभेदवादिमतानुसारेणोत्पन्नत्वात्।सिद्धांतप्रवादस्तुचवैराग्योत्पन्नेप्यविशिष्टोत्पत्तिर्नास्तीत्येतत्परत्वेनसम

२५ र्यैन एव॥ रसस्य च स्वप्रकाशानन्दमयसंवेदनगोचरत्वमनुभवसिद्धमिति ॥ तत्र प्रमाणान्तरगवेषणायासेनालं स्वप्रकाशनत्वमप
२६ त्वेज्ञानस्य विप्रतिपन्नास्तु वेदान्तिभिरेवं दूषनियाः ॥ तस्मादिदमत्र तत्त्वं विलक्षणरूपसंभेदात्पारे दृष्टा ननु सा रिविलक्षणानिवेद्यनाप
रूपो रसः प्रमाणाचान्तचर्वणो वेति ॥ ननु हेतुत्वं कारकज्ञापकान्यव्याप्तं तच्च विभावादिष्वनास्ति वर्त्तमानां स्तद्व्याप्यहेतुत्वमपि निवर्त्तेपति
ति चेन्नानुभवसिद्धस्यान्यकादृष्टिमात्रेणापलापाशक्तेः पानकरसस्यापलापप्रसंगात् (तथा) चाङ्क केहमस्य त्रदष्टत्वमहो निपु
णानान्तवादृष्टान्ते पाकसेपत्त्वं वस्तुदोषप्रमाणावद्दिति ॥ तस्माद्दन्तल्पघासिद्धानुभवबलादपि सिद्धमेवप्रकारान्तरमादाय हेतुत्वेपपेव
स्तितिवोध्यं ॥ एतेन यच्चाधुनिकेनालंकारिकंमत्येन गंगाधरेणोक्तं उत्पत्तिज्ञप्तिभिन्नचर्वणानुपपत्तेरसस्यपि समुच्छेत्समात्र राम०
तया तु ब्रह्मसंगलया च सत्यपि क्रियाकारित्वं न स्यात् ॥ तस्माद्ब्रह्वेणाव्रतिवेधातिरोधानद्वारेणाशास्त्रस्य ब्रह्मणो वाभिव्यञ्जक २५

त्वं रसे विभावादिनां। तथा च विभावादिपरामर्शेन चर्वणाकरणाविघाते स्वसंवेदनियमसुखरूपरसप्रतिबिंबोद्ग्रहणासमर्था चर्वणावृत्ति
रूपस्य वृत इति चर्वणाद्वाराविभावादिनां कार्यज्ञाप्यश्च रस इति वदामः। एतेन सविकल्पकनिर्विकल्पकाभ्यां रसग्रहणे दोषात्परस्परप्रति
रूपे परस्परात्मकत्वं तदभावात्मकत्वात्यतराप्त्याप्त्याहकविषयपरिसमाप्तेः लोकोत्तरनेत्यपि निरस्तं॥ उक्तं पुनर्या सविकल्पकेनैव रस
ग्रहणासंभवात्। न चैवं रस एव विषयविशेषस्फूर्तिप्रसंगः। निर्विषयरसे विषयेणाकारासमर्पणात् वैषयिके तु सुखे विषयेणाकारसम
र्पणाद्विषयस्फूर्त्तिरिति। तदिदमविवेचितसिद्धान्ततत्त्वस्याभिधानमिति ध्येयं। एवं सति लोकोत्तरत्वहानिप्रसंगो न। चर्वणाया ज्ञाप्या
निरूपणात्। किं चार्वणा परस्मान्न व्यत्यात्। तद्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वाभिधानं हृदयपथ्यत्यक्तमिवाविदपतिद्वारद्वारिभावस्याभेदगर्भत्वा
तात्रापि चा। चर्वणायाः कार्यत्वज्ञाप्यत्वानंगीकारात् कथमत्रत्वेपि तद्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वेनाभिधानं उपशोकोतोतस्यानंदांगीकारस्त्वस्म

२६ त्कस्तानिवृत्तेरपायपत्तिः। रसस्य तद्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वोपपादनानुपयोगश्चात्। तत्कार्यत्वाभ्यामैक्यव्यवहारसिद्धेः। भेदाभेदयोः सर्वमतेप्यावश्य
कत्वात्। तस्माच्चर्वणाद्वारा रसस्य कार्यज्ञाप्यत्वोक्तिः प्रलापमात्रं। सविकल्पकग्रहणात्तु निरस्तमेवाविस्तरेण। चैतन्मतमलंकाररहस्येतिर
स्तमस्माभिरित्युपरम्यते। वयं तु नकारणादिना भेदविभावादिवृंदानामपि रत्यादिनामेव रसत्वं किंतु काव्यनाट्यायणीनकारणादिपरा
मर्शवशात्तन्मयीभावेन पेसामाजिकहृदयदर्पणे प्रतिबिंबत्यापेन तदाकारसुहृदाम्बिनरत्नविशेषाजायते त एव विभाववत्वादि
कमलौकिकं रूपं भजंते तद्वच्च सकलाकारसुंदराकाचिदेकाविलक्षणा चिदेकाविलक्षणा चित्रवृत्तिर्जायत इति स्यापि रसतो नमि
घते। अत एव भरतसूत्रे स्यापि पदानुपादानं। अतिप्रयायामत्यहिपापावालौकिक्याश्चित्रवृत्तेस्तोनेहि रसस्य लौकिकत्वापत्तिरेवा राम०
सैव च स्वप्रकाशानंदमयीचर्वणापाचातस्यांचालड्धामपि सुलभमेव। अत्र कार्यत्वादिप्रवादस्त्वस्य कार्यज्ञाप्यविलक्षणापादिनिबं २६

धनः संप्रदायमतवदेवेति सिद्धांततत्त्वमालोचयामः। अत्रेमा मामिकाः संग्रहकारिकाः विभावत्वानुभावत्वसंचारित्वानुपागते भाउपना
पकमाहात्म्याकारणत्वादिवर्जितैः। केवलं स्थाय्यभिव्यक्तौ हेतुत्वेनैव संमतैः॥ वासनावसतः सत्त्वसमुद्रेकान्निराविलो वा स्वनात्मत्त
पार्श्वसामाजिकहृदि स्थितः। साधारण्येन यभाति कारणादिभिरेव यः॥ रत्यादिस्थायिजन्यते स्थायि परसः सोस्मन्मते मतः॥ वासनोद्बोधकं च
त्रिकाद्यनाद्यनुसन्धने। सोयं रसः स्वप्रकाशसुखात्मकधियापपाग्व्यते चर्वणा सैव कार्या सैव च संमता॥ विभावाद्यनुभावाश्च संचा
रिस्यापि नैतथा गुणप्रधानभावेन चर्व्यमाणा रसात्मता॥ पानियानककवत्तेन प्रमाणामिह संमता॥ विलक्षणरूपसंभेदाद्धैकरूप्यं परानुद
त॥ अत्र लौकिकः परंब्रह्मसंवेदनमहोदरः। रसोपमि हं संवित्तेरत्यन्तमानुमयाथ्यंका॥ वस्तुतस्तु नरत्याहारमत्वं कारणादिषु। विभावत्वादि ना
मेति किंतु तत्सम्भावतः। सामाजिकानां न्याय्यन्ते यतेहाकारसुहराः। चित्तवृत्तिविशेषास्ते विभावत्वाद्यलौकिकाः। रूपं भजंते तेन स्तु सकल

२८ कारसुंदरा। एकाविलक्षणा चित्तवृत्तिर्योज्यते सततं रसनात्सारसः सैव यो काम्य कतिवारिता। इति क्रमोऽवर्ण्यं त्वनन्तदिर्दिमत्सरं विना। वि
चारणीयं रसिकेरिति सर्वसम्मतं संक्षिप्तं तु सर्वत्र अलंकाररहस्ये। विस्तरेणामयो हस्यकं विवेचितमत्र क्रमात् तत एवावगन्तव्यमि
त्यलं बहुलाने। स्थायिपि लक्षणां तु विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकर इति धनिकेनोक्तेत
चरतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिता इति नाद्येष्ठो। त एव शामसंयुक्ताः काव्ये स्युः
स्थायिपि संज्ञिता इति काव्ये न चेति विवेचितं मयात्र अलंकाररहस्ये। एतेषां च विरोधाविरोधादि विरोधश्चिन्ता विरोधस्थले गाधरेणोक्तचित्ररस
निराकरणं च तत्रैव द्रष्टव्यं। रा। मा रसश्च शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः विभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृता इति नाट्ये ष्टो। राम०
शांतोपि नवमो रसः इति नवकाव्ये। एते विभावानुभावसंचारिभिर्मिलितैरेवाभिव्यज्यन्त इति यत्रैकैकसद्भावेपि लघुसमाक्षेपो रसस्य न २८

त्वनव्यभिचार इति न दोषः यत्तु न रूप्यादौ यस्तत्वरस दोष एवेत्याद्यलंकाररहस्ये विवेचितं तन्न रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते। तेन चम
त्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः। अतस्त्वद्भुतमेवाह कृती नारायण रसमिति नारायणो नाद्भुत एव रसस्त्वभिहितं धर्मदत्तादिभिश्च तत्स्वानु
स्यूतेतेन साधु चेल्लक्षणापस्यात्तद्भुतमेवास्तिक्षत्वात्। प्रकृतिभेदाच्च नापि व्यभिचारित्वस्यापि तस्य रसत्वादिषु विस्मयात्तु गमः। शोकादिषु तथा नउ
भवात्। लौकिके रसे नियमस्तत्र हि भावादेरनुपनिपातात्। काव्यादौ च तथात्वानुपनिबन्धनात्। तत्र यत्प्रवृत्तिरूपतितावत्सवत्स चमत्कारः स चाद्भु
त एव तस्यैव रसत्वादिविभावानुरोधेन व्यपदेशान्तरमिति तत्र तर्हि विस्मयानुरोधेऽद्भुतव्यपदेशः स्यादपि सुवचत्वात्। अत्यथा न हि रहितास्म
स्थितहास्यादिरसंगात्। अथ पृथग्गकाप्यमद्भुतः सर्वैरेव रसस्य हास्यमितेत्यपेतान्सप्तासन्तु न रसः। किं तु तद्धेतुः स्थायी। अलौकिकचमत्कार
कारित्वमित्युक्त्यव्यवहारात्। तस्यैत्यापरिभाषणात्तु नास्माकमयं चयो न प्रकारकमुपचयपद इति संक्षेपः। विस्तरस्तु मदुन्नीतालंकाररहस्ये

२८ ध्येयः। एतेषां प्रत्येकमुदाहरणादि च तत्रैव द्रष्टव्यमिति शिवं॥ इति श्रीमद्धिंडुठक्कुरकवंद्यपुरंदरजगद्गुरुमहामहोपाध्यायभट्टमाधव
नृत्ततिप्रभाकरोन्नीतरसप्रदीपे रसविवेको नाम द्वितीयालोकः समाप्तः। एवं रसं निरूप्य रसाङ्कपादत्वात्काव्यात्मत्वादिति पतङ्गति त्रयेष्टा
पो दृष्टान्तरनिरासे नच्युच्छ्रं मोष्ठापपि तुल्लनिपालोकश्चारभ्यते। तत्र रसत्वावत्काव्यात्मनिपत इति सकलसहृदयानुभवसिद्धं। अत्र
त्रुक्तवृत्तिरंगीकार्या। वृत्त्येव शब्दस्य प्रत्यायकत्वात्। अत्यथातिप्रसंगात्। तत्र न तावद्रसादिबोधस्तदभिधायाः स्वीक्रियते। तत्र संकेताभा
वात्। किंच विभावादिवाचकपदानां विभावादिमात्रशक्तत्वात्पदान्तरस्य चाभावात्केन रसाद्यभिधानं स्यात्। नहि विभावाद्यभिधानमेव
तदभिधानं॥ रसस्य तदैकरूप्यानभ्युपगमात्। वस्तुतस्तत्पदाभिधाने रसदोषांगीकारः इति पत्रापि शृंगारस्योपनतमधुनाराज्यमेका राम० २८
तर्पत्रमित्यादौ शृंगारादिपदोपादानं तत्रापि विभावादिभ्य एवास्वादहेतुपारसप्रतीतिर्नतु रसशृंगारादिपदादिति न तेनाप्यभिधान

शंकाऽभिहितान्वयवादिभिरभिमता तात्पर्याख्यापि वृत्तिः संसर्गमात्रोपक्षीणा न व्यंग्यप्रत्यायने व्यापारसमारपतिायन्नु कैश्चिदुक्तोऽसोय
मिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापार इति पश्चात्यैरप्यभिहितं। तस्य योऽप्यतिरेकाच्च व्यंजकत्वस्य न ध्वनिः यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतमि
ति तद्रूपमप्ययुक्तं॥ शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽसंभवात्। किं चैवं लक्षणापि नांगीकार्या स्यात्। दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव तिरादि प्रतीति
सिद्धेः। अपि च ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकभयादीनामपि वाच्यत्वापत्तिः। दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारस्य तावदपि प्रसा
रसंभवात्। किं चैवं श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति भवत्सिद्धांतभंगः सर्वस्वमप्येवं हृस्व
र्घे भवेत्। दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव प्रत्यायकत्वे श्रुतेरेव सर्वत्र केवल भ्रूकत्वसंभवात्तुल्यबलत्वस्यैव युक्तत्वात्। यत्तु कैश्चिदुच्यते पौरुषेय
मपौरुषेयं वा सर्वं वाक्यं कार्यपरं तत्परत्वेनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवदुपेक्षणीयत्वापत्तेः। ततश्च काव्यरूपाणामपि निरतिशयानंद

२९ स्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव तत्कार्यत्वेनावधार्यते ॥ तत्र च शब्दव्यापारश्चा
नुरूपकः । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् इति तत्र प्रष्टव्यं किमिदं तत्परत्वं तदर्थत्वं वा तात्पर्येण वृत्त्या तद्बोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः । व्यंग्य
त्वेपि तदर्थतानपायात् ॥ द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः । अभिहितान्वयवादिभिरंगीकृता तत्त्यावाच्याख्वदन्तमेवोक्तं शद्वितिपत्वार
तिकदत्वसमीकात्ताममात्रविवादपर्यवसाना ॥ ननु युगपदेव तासपेक्षत्वाद्विभावादिसंसर्गात्मकस्य रसादेः प्रकाशने भवत्विति चेन्न
न ॥ तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात् ॥ सहभावे च सव्येतरविषाणावत्तदसंभवात् किंच बोद्धादिभेदादपि व्यंग्यबोधने दीर्घाभिधा न व्याप्रियते तथा
हि ॥ वाच्योर्थः संकेतज्ञानमात्रशालिभिरवगम्यते व्यंग्यस्तु सहृदयैरेवेति बोद्धृभेदः ॥ भ्रम धार्मिक इत्यादौ विधिनिषेधरूपतया नि: राम०
षेधप्रतीत्यादौ च निषेधविधिरूपतया स्वरूपभेदः ॥ गतोस्तमर्क इत्यादौ च वाच्यार्थ एक एव प्रतिपत्ते व्यंग्यस्तु तत्तत्प्रतिपत्त्रादिभेदा २९

कान्तमभिसरेति गतिरुध्यंतामिति नापकस्याप्यागमनावसरइति संतापोऽधुनानास्तीति विक्षेपवस्तु निसंद्धियंतामिति त्वयिहो
त्रहोमाहिकमनुष्ठियतामिति। छूरं माऽस्मात्याहिरनवधिरवभासतेइति संख्याभेदः। वाच्यार्थः पादोचारगामात्क्रुस्त्रितिपतेद्व्यंग्यस्तुतथा
विधप्रतिभादिनैर्मोल्याद्विनेतिनिमित्तभेदः। वाच्यस्त्वचमत्कारकारिव्यंग्यस्तु प्रतीतमात्रचमत्कारकारीति कार्यभेदः। वाच्यः केवलपत्ता
तिकोव्यंग्यस्तु चमत्कारिप्रतीतिकइति प्रतीतिभेदः॥ पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः। वाच्यः त्वन्तु कापितमुख्यप्रयोगइति किमनयोरित्येक्ता॥
अत्रोच्यते। यत्तावदुक्तं विभावादिवाचकपदैः स्वार्थे विताभूतत्वाद्व्यक्तितोऽस्यादिः काव्यार्थइतितदयुक्तं विभावादिवाचकपदानां स्वार्थे
वाधाऽत्यादिलक्षकपदाभावात् अपादार्थस्य चावकाव्यार्थत्वात् तापरश्यत्रोक्तं मुख्यार्थाबाधेपितात्पर्यानुपपत्त्यापद्धारिल्पाद्वैलक्षणा
इष्येतितत्रोच्यते न तावद्विभावादिसमष्ठारत्यादिलक्ष्यते। हि समगस्यलक्षणाफलत्वात् तापर्याद्दुःखवाच्यस्यार्थस्य वाच्यार्थेस्तं वंधानुपपत्ति

३० 30 ततः तत्त्वं बंधुवशात्त्रास्माद्वया लक्षणायाः इति । अथ एकैव लोक इत्यादि लक्ष्यते । तत्र तत्त्वलक्षणपदाभावात् । अथवा कार्य एवापर्यवसि
तत्वमाक्षिपति । अत एव पदार्थस्यानिपतेति । तर्हि न पुनरन्वयः । तस्यैकरसत्वेन प्रतीतिविश्रामस्थामत्वात् । पदस्य भिहितमाक्षुष्यत ॥ अ
न्यकृचिदपि मुख्यप्रयोगाभावात् किं प्रयोजनमाक्षेपणापेति । नैत्रात् तस्यैव विकारपदत्वात् । अथ मुख्यप्रयोगचमत्काराभावेन रसप्रसङ्ग
सङ्गात्र मुख्यप्रयोगाभावस्य विवादपदत्वात् । तदपि न । एवं हि हि ठिल लक्षणास्यात् अथा च सर्वेषां रसप्रतिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु मुख्यार्थ
बाधाहेतुत्वयाभावेपि ज्ञायमानाद्वृत्तिस्तदितरैव भवितुमर्हति । मात्सर्यमात्रात्तु भवद्भिर्लक्षणोच्यत इति ॥ ननु भवतु व्यमानं रसप्रत्य
पर्कं तथाहि विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिस्तावद्रसप्रतीतेः साधनमिष्यते । तिहि कार्यकारन सहकारिभूतास्त्यादिपनुमापपत्नुए साम० ३०
कसंतिष्पादयंति । एवं हि प्रतिपमानाज्ञात्वादपदविमुपतां स्माद्युद्ध तत्त्वस्य वचर्षभावितत्वजिति क्रमः । केवलमासु भाविनयासे

नलस्यतेयतोयमवाच्याभिव्यक्तिमन्नमइति व्यक्तिविवेककारः। अत्रोच्यते किंशब्दाभिनयसमर्पितविभावादिरूपलिङ्गानुमितरागादिस्तात्तमि
वरसत्वेनाभिमतं उत तज्ज्ञावलेपाभावके भोग्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा अत्राद्ये नो न विवादः किन्तु रामादिरागादिप्रतीतिर्न रसत्वेनास्थुप
म्यतेस्माभिः द्वितीयपक्षस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्हेतो रामाः सतपाचनानुमानगम्यः। ननु पक्षत्रयविभावाद्यभिधाने तदभिनयो वा तत्र
न्मद्भुताद्दिरमाविभावइति सुखहेव व्याप्तिः प्रत्यक्षमेव ताचात्रयो व्युत्पत्तत्रानुमाने हेतुमात्रापदार्थत्रनुवक्त्रादिवैशिष्ट्यमपहृतं तानव
ति प्रथुलेज लङ्कमभिन्नादौ कुलवधूकार्यविशेषावगमः न वावक्त्रादिवैशिष्ट्यं वेगमेयप्रतिभावतां द्याप्यायतुसंध्यानं किन्तु बन्धप्रतीति
वैगप्यस्य विलम्बइति तत्रानुमानपक्षेऽपि हि तत्प्रसिद्धितो तदुपयोगात्। विशिष्टस्यैव कि ज्ञातत्वात् पदार्थज्ञानपरियक्ष्यिरिति विचेतना प्रमाणा
न्तरावगतस्यापि विशेषस्य धर्मादविवापेक्षितत्वात्। अत एवाङ्कुः पाठ्यात्मनाभिव्यक्तो वः सामग्र्या छातिवधं तेस्यैवानुमानपक्षेनोगम

३१ कत्वेन संमतिः किं चाभिधामूलव्यंग्ये पदमिधेयैव व्यंग्यप्रतीतिर्निषिद्धेतिशर्थिकाव्यंग्यस्य तु रकल्पनानच प्रकरणादिनैकार्थ्ये नत्रियंत्रणात्र
तत्र तस्याव्यापार इति वाच्यं। तात्पर्यवृत्त्यावश्यकत्वात्। अस्य यात्तदृशा का वाच्यार्थ्यं कविनापदविनापदविशेषणाद्विषयांतस्मात्। नच
युगपद्बोधकत्वं सकृदुच्चरितस्येतिनियमात् पदद्वयस्य युगपत्प्रवृत्तेः प्रतीतिक्रमेण तु विरम्य व्यापार इति वाच्यं सकृदुच्चरितादपिप्र
तितात्पर्ये युगपदेनकार्य्यबोधसंभवात्। अत एव ध्वनिकृता भङ्गात्मनो दुरधिरोहतनो विशालवंशोन्नतेः कृतशिलामुखसंग्रहस्य यस्या
नुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानांबुसेकसुभगः सततं करोभूदित्यादिश्लोकः श्लेषोदाहरणत्वेन दर्शितः। ननु सत्यपि तेकार्यबोधन
सामर्थ्ये दत्तादिपदे प्रकरणादिनियमवदत्रापि तद्युक्त्या हितिचेन्न। तात्पर्यस्यावश्यकत्वाद्धित्यादिपदे वैरीणां वदनेनोन्नत्वात् भवतु वा राम० ३१
मिधापाञ्चबोधकत्वमिह तथापि कपदवाच्यत्वसंबंधेन तत्र हराणानुमानं घाभवेत्। तत्तात्पर्यस्यावश्यकत्वाद्धित्यादिपदे वैरीणां वदनेनोन्नत्वा

तद्भवतु वाभिधायकत्वं बोधकत्वमिति तथापि येकपद्दवाच्यत्वसंबंधेन लक्षणानुमानं वा भवेतां न त्वदृष्टचरवृत्तिकल्पना । अपि चाम
धर्मिणि विसङ्घो सोसुराहो ज्ञ्जमानिश्चोतेरागोलाराइक छुकुडङ्कवासिरादरिश्च सिंहेरोत्पाहो ड्ल्लास्यकालकखालमहोतु वाह
मित्याहो च सर्वत्र वा व्यादसेवह्र त्राव त्वप्रतिपत्ते तत्त्वबोधको यो लिङ्गबोध्यश्च लिङ्गबोधकस्य वाच्यस्य पद्दस्य तत्त्वावत्त्विवद्धमेवम
त्वविषयत्वाहत्त्वेऽपि सामर्थ्याद्वसिपेत्तइति विरूपात्किं लिङ्गस्तानमनुमानमेव व्यङ्ग्यार्थबोधकमिति नातिरिक्तवृत्तिकल्पनेमानत्र
त्वक्रामः । यत्तावदभिहितं पञ्चपत्रविभावादयो भिषिर्यं तेत्त्वत्तत्त्वरसप्रतीतिरितिमुख्ये हेत्वव्याप्तिः पक्षधर्मता चेति तत्र नो विरुद्धं न
त्वेवं विधा प्रतीतिरास्वादरूपेनास्माकमभिमता किंतु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्ता तत्परमार्थ इत्यनेन निर्भरः तेनातिमाधपिपिताद्योऽर्थो
तरस्यमाधनादाभासताहेतोः पञ्चोक्तपायानुरामिस्म्कोवः सामर्थ्योष्ठानिर्बन्धमित्याशाज्ञातस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वात्कपमेवमिति

३२ चेत्तन्न व्याप्यज्ञानकाले व्यंजकत्वानानुवर्त्तनेनात्यंतासंबंधत्वानापेक्षणात् । नचातिप्रसंगः प्रतिमानुपमेव तद्गुह्यत्वात् । नन्वत्रापि नस
ह प्रतीतिरुच्यवधानावासनादिवशात्तु तथात्वम इति चेत् । न । बाधकमंतरेणात् तत्कल्पनायोगात् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः । मिपमा
न परित्यागो बाधकेनासतिस्फुरत्त्विति नन्वदृष्टचरवृत्तिकल्पनागौरवमेव बाधकं तदुक्तं तैरेव दृष्टात्काप्युपपत्तौ वनादृष्टपरिकल्पने
ति चेत् । सहकृतानिबलेन तत्कल्प्यते फलमुखत्वाद्गौरवस्य किंचानुमितावेव गौरवं तत्कमपि फलस्यात्यथासिद्धेः । अपि चानुमानपरा
र्थमेवस्यात् छवृत्तपत्वात् । तत्र च साध्यसाधनतिद्वृसाक्षिप्यमः । तत्वात्र तथासाध्यानुपादानात् पक्षधर्मिधामलक्षणव्यस्य लेः । मिधेवेत
रार्थकोधनृत्तमेति प्रोक्तं तदपपुक्तं । तस्याः प्रकरणादिनिर्पवितत्वात् । पर्वोक्तमपरार्थेपि तात्पर्यमावश्यकमपरथा पदविशेषा ते- राम०
षरामफलस्यादिति । तत्रोच्यते क्रमिकार्थबोधएव तात्पर्याद्युपगतु बोधस्त्वावहत्युपपत्तेः । क्रमेतु विरम्यव्यापारप्रसंगः । पदाभिहित ३२

मभिधायाऽनुमानेऽपि लक्षणानुमानं वाऽस्यादिति तदनुपपत्तेर्मुख्यार्थबाधाद्यभावात्। तात्पर्यानुपपत्तिरस्त्येवेति चेत्। मैवं तदज्ञानेऽपि
सहृदयानामपरार्थबोधात्। किंच दृष्टिमिति पार्थेऽपदार्थाभिधालक्षणा तयाऽपि तदुपमालंकारप्रतीतौ तत्पदेश्वरपदहीकार्यहेतुत्वं तदादेव तत्प्रति
तिसिद्धौ किमदृष्टचराभिधालक्षणाप्रकारकल्पनया तस्मान्न लक्षणेति।। अनुमानं तु पूर्ववच्छेषवति रस्यापदार्थपरत्वक्रमसत्त्वहेतावत्र
मितदत्यनुमानतस्यैव सर्वत्र ध्वंस्यावगमनमत्वान्नातिनिकवृत्तिकल्पनामिति। तदेतदर्पणालोहित्यमाभासत्वात्। तथाहि सधर्मि
एत्याहो गच्छे ध्वनिहस्याविहितस्य मर्शगोहातिरेक्तिहोपलब्धेमोहस्य स्मरणाभावमनुमापयति विरुद्धं तज्ज्ञाने कोतिको हेतुः भिरोऽ
पिगुवो बाधादर्पणोऽनुपपामुरागादिनावागमनं संभवात्। पुंश्चलिवचनं प्रामाणिकं नवेति संदेहात्सदिग्धासिद्धश्च।। उत्तानामेककालत्या
हेम्यः कालः सतिरदनुल्यइति ध्वाम्यभावः सर्वत्राभावात्। एवंविधार्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाघटनेऽपि च तत्तत्रैवमित्यर्थः

३३ भासस्मानयोगच्चेममतुमानं। किंचैवंविधत्वस्याततुगतत्वात्स्वसेकमेव व्याप्तिर्वा व्यात्तत्र चस्थलेस्थलेऽत्राभासतोऽकैवपक्षापि दृष्टिर्हेत्वेति
३३ वृश्चितित्याहेतलयंत्रपिसन्नाग्निरवतमेकाकितपाक्तोतोगमनं कृतस्यः परकामुकोपभोगस्यालिंगमिति भासते तद्दैवैवाभिहितेनयति
स्नेहनापि भवतीत्यनेकान्तिकं निःशेषच्युतचंदनमित्यादावपि चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानां चंदनध्वंसनादीनामुपभोगानैका
न्त्यात्त्वन्नमायकत्वं न संभवति किंच पत्रतिपाद्यहेतोरेतस्य हेत्वमानेस्य हेतुरूपात्त्वाल्लाघवः तुत्रतितिः स्वसत्वाभावात्॥ न हि तिपोपि तथा
विधाभिधायस्यगतस्य लेख्यमिचारान्। विशिष्टहेतुत्वस्य बाधस्वात्तिरामात् किंचैवंविधानांकविघ्नतिमात्रजन्मना काद्यानां त्राभा
त्पानावश्यकत्वाबाधस्तात्तिस्त्सर्वत्रमेरिण्यापिद्धत्वेहेतोः। युक्तिवाहिनाद्वध्मपरस्सहानायामेवैषांधूजकत्वमुक्तेन चमत्कारोतस्याधम राम०
त्वेऽत्राभाराणिकमितिनिष्पन्नत्वकथमनुमानानन्यत्वाश्वनुमानाभासः। अत्राभासतात्र्योनेतरहेतुरूपानामिहाभासनानस्फुरत्सेवेनिति ३३

यमइति चेत्तानियमस्यवाऽ॰मात्रत्वात्तावत्सुतरत्नुव्याप्यावत्तुसंधाननियंमाभावात्त्रानुमानं तत्कल्पनेतत्वज्ञामोराकंगौरवमित्यावे
त्रसंविहितव्याप्यादिकल्पनातांमवंधस्यबोधकत्वेतावदत्रहेरागस्थलेमिमतमेवेतिहापिमरणवाज्ञातेबोधयतिनित्याध्वंवानचतत्
केतद्दिमनंतरमेवाधस्तात्प्रयोजनस्थलेचगंगाघमेस्यतठेकाधाहपिनान्नमितिमनचप्रतियमानेघेकमवच्छेदकंपेनरूपे
णाध्यापकभानेभवेत्तान्नचनावर्तोविशेषणाणामेकहेतुसंधानर्हेमकंपेनसमहर्लबनानुमितिभवत्यस्यात्तुव्यंजनापांपुनरनि
ष्पितविशेषणानेनेकेषांपानकरसत्वापेनप्रतिनिरितिनानुपपत्तिः एतेनापांपत्तिरपिप्रत्युक्तातस्यात्रपिप्राकृतिद्रव्यांतिं
क्षापोपजिवनेनप्रवृत्तिः पृथग्योनिवर्त्तकत्वाद्यवतिष्ठतेजीवृत्तिचगच्छेहद्विघमानप्यवचरत्तिश्रीपाहस्तुममधमस्मिन्प्रेस्पाहे
मिहंपूप्रपेवंचहेस्याःप्रतिवेशिनप्रतिनिःगंकरताभिधानेसुरतिकिंचगोहाकुंजस्परतत्छानवंध्यापतासिंहच्छानत्वदुद्यापय

३४

34

रागं तव्यमेव न सिंहस्तु वस्तुगत्या तास्येवातिरोहितदूषं जनो विनालक्ष्यमिति निशंकेवतास्तीत्याहासंस्कारजत्वादिसादिधिः स्मृतिरि
ति केचित्तन्निहेतुभववरोधादुपेक्षणीयं चैयं तु वर्णितरूं तसो कुमार्यादिविशेषरवनाविशेषचेष्टादिनांकं जनयेद्वृत्तावदर्थविशेष
बोधकत्वं काव्यसर्वस्वात्मा नासंभवात्तथा च सिद्धं इति रिक्तव्यापारे शब्दाद्यर्थे विशेषप्रतीतिर्लक्षणादिप्रयोजनप्रतीतिवि
लक्षणा तत्प्रयोज्यैव भवितुमर्हति कदाचित्तु न लक्षणालिकमथास्तां का नः क्षतिः सर्वथाविलक्षणाप्रतीतिस्तुपपादनाय तिरि
क्तवृत्तिस्वीकार इति निर्गलितोऽर्थः इति व्यञ्जः विस्तरेणाचेयं वृत्तिरस्माभिरलंकाररहस्ये प्रसाधिते तत्र परम्यत इति दिक्॥ श्रीमत्सुरारि
पुत्रमेदनवासरपत्रः श्रीरामचंद्रपदस्मारसंचचरिकः श्रीविश्वनाथचिबुधस्प्रतिपत्रविधः श्रीमाधवभाकरइमं व्यतनोत्प्रबंधरम
वतु सन्निरियं विदितप्रविपरिक्षणपादस्मरोजपोमेदिपाकपिनविपिनक्षमिरेणु खेदद्वापरापदुःसरसामयो निधारास्त्वो माकृपा

३५ रसमिश्र १६ ४० गणितिखरवत्सरेएकात्रविंश वर्षेशाक्रं वंधोकृतोमया उद्दोषापहारसुचिरोविमलोरसः सचिन्तः कोपिविलसतुर
35 सहृदिपीयाचलकल्पजगज्जितये॥ इतिश्रीमहिंदुहंद्दारकवंश्यवह्वनियपाद्दरविंदद्वंद्वमधुरपूर्वरसजगड्डुरमहामहोपाध्यायभट्टमा
धवतनूजतिभट्टमस्तारकभट्टप्रभाकरोन्नीतेरसप्रदीपेत्पंजमानिरूपणोनामत्तृतियालोकः समाप्तः॥ श्रीगंगायनमः॥
राम० ३५

पत्रे ३५

~~[illegible]~~ रसप्रदीप

६